GELENEK VE GELECEK: İBN RÜŞD'E ATFEDİLEN ÇİFTE HAKİKAT ANLAYIŞI ÜZERİNDEN SEKÜLERLEŞMEYİ TEMELLENDİRİLME ÇABALARI

Zafer ÇAYLI[1]

Giriş

Batı düşünce dünyasında İbn Rüşd (ö. 1198) felsefe ile dinin birbirlerine zıt, aslında zıt olmaktan ziyade farklı zeminlerde bulunan bir düşünceye sahip biri olarak bilinir. Onun Batı'da edinmiş olduğu müspet veya menfi bilinirliğinde ona sekülerizm[2] düşüncesinin atfedilmesinin önemli bir katkısı vardır. Sekülerizm sosyolojiyle birlikte dinler tarihi ve din felsefesi disiplinlerinde de önemli tartışma konularından biridir. Sosyolog Peter Berger ve tarihçi Marcel Gauchet, sekülerliğin aslında pagan politeizm ve putperestliğine karşı Tanrı'yı dünyadan soyutlayarak tek-aşkın varlık hâline getiren evrensel monoteist dinlerin doğuşuyla ortaya çıktığı tezini ileri sürer. Berger, günümüz anlamında sekülerizmin Protestan geleneğinden neşet ettiği iddiasındadır. Gauchet ise sekülerliği Katolik gelenekle ilişkilendirmekte ve bu ilişkide Eski Ahit monoteizminin önemli bir rolünden bahsetmektedir. Monoteizmle sekülerlik arasında kurulan bu ilişkiye ihtiyatlı yaklaşmakta fayda olup sekülerliğin sadece monoteist gelenekle sınırlı olmadığı ve bu dinlerdeki yansımasının da aynı olmadığı, buna karşın farklı dinî geleneklerde de seküler anlayışların ortaya çıktığı dikkate değerdir. Bu anlamda mevcut seküler anlayışların ken-

[1] Dr. Öğretim Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Ana Bilim Dalı. Orcid: 0000-0002-6137-4626; e-posta: zafer.cayli@mku.edu.tr

[2] Sekülerleşme kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Ali Kirman & Abdullah Özbolat, "İslam, Kutsal ve Seküler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, 17/2, 19-41; Ömer Faruk Darende & Mehmet Ali Kirman, "Wilson'a Göre Sekülerleşme", *Turkish Studies*, 2017, 12/10, 81-100.

dilerine has bir takım dinamiklerinden bahsedilebilir. Sekülerlikle din arasındaki ilişkiyi antinomi olarak değil, birbirini besleyen ve dönüştüren diyalektik biçiminde anlaşılmasında fayda vardır. Bu tespit, sanayileşme sürecindeki toplumlarda dinin fonksiyonunu kaybedeceği öngörüsüne sahip klasik sekülerleşme teorisinin aksine dinin modernite ve sekülerlik karşısında radikalizm veya liberalizm gibi farklı şekillerle veya kendi özüne dönerek mevcudiyetini devam ettirdiği realitesini ortaya koymaktadır.[3] Bu bağlamda sekülerizmin mahiyeti ve ona yönelik bakış açısı, etki alanını anlamlandırmada önemlidir.

İbn Rüşd'ün dinî metinleri yorumlama yöntemi ile bu metinlerin muhataplarına hitap şekillerinin farklılığından hareketle bazı düşünürler ona "çifte hakikat" teorisini atfetmektedir. Düşünürümüz, Kur'an'daki ayetlerin felsefe ve akılla ilişkilendirilmesi durumunda bu ayetlerini hangilerinin nasıl bir yorumlamaya tabi tutulabileceğine dair şöyle düşünmektedir: "Delil ve burhana dayanan bir düşünce tarzı ile dinin getirdiği şeyler bir biriyle çelişemezler, hakikat hakikate zıt olmaz. Çünkü hikmet, şeriatın dostu ve aynı memeden süt emmiş kardeştirler."[4] İşte onun bu söylemini kendilerine referans kabul edenler "çifte hakikat"[5] doktrinini temellendirirler. "Çifte hakikat" tabiattaki ve teolojideki gerçekliğin kendilerine has, birbirlerinden müstakil "gerçeklikler" olduğu veya "gerçekliğin" ifadelendirilmesinin farklı şekillerde olabileceği temeline dayanmaktadır. Bu anlayış gerçekliği ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji olarak üç boyutlu gören[6] ve ilahî metinlerle tabiatı tanrısal deliller şeklinde özdeşleştiren perspektifle çelişmektedir. Oysa İbn Rüşd, hakikati farklı idrak ve yorum düzeylerinde de olsa ortak bir algı oluşturan mutlak/tek/monist olarak kabul etmektedir. Böyle bir anlayış ise ona atfedilen "çifte hakikat"i değil din-felsefe veya

[3] Salime Leyla Gürkan, "Bir Yahudi Karşı-Geleneği Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri", *İnsan ve Toplum*, 2012, 2/4, 207-208.

[4] İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, *Felsefe-Din İlişkileri* içinde, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, 87.

[5] Musa Kazım Arıcan, "İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi: 'Çifte Hakikat' ve 'Hakikatin Birliği' Tartışması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, 12/2, 233.

[6] Hüseyin Sarıoğlu, "İbn Rüşd Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2001, 10, 174.

akıl-vahiy ilişkisi bağlamında "hakikatin birliği"ni göstermektedir.[7] Kimi düşünürler, Kindî (ö. 866), Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037) ve İbn Rüşd gibi Meşşaî düşünürlerinin din-felsefe veya akıl-vahiy ilişkisine dair düşüncelerini antinomiler olarak gördüklerini iddia etmektedirler. Oysa bu düşünürler akıl-vahiy, din-felsefe ilişkilerini iki ayrı gerçek (çifte hakikat) değil; her ikisinin de aynı gerçekliğin farklı şekilde ifadelendirilmesi veya yansıması şeklinde ortaya koymaya çalışmaktadır.[8] Dolayısıyla gerek Orta Çağ Hristiyanlarının gerekse XX. yüzyıl Müslüman düşünürlerinin bir kısmı, kendi teorilerini temellendirme anlamında İbn Rüşd'e atıfta bulunma gereği hissetmişlerdir.

İbn Rüşd, İslam dünyasında Gazzâlî (ö. 1111) liderliğindeki Sünnî Eş'arî teolojisine karşı Yunan felsefesinin merkeze alınmasında öncü olmuştur. Diğer taraftan onun eserleri vasıtasıyla Aristoteles'in (ö. M.Ö. 322) mirası Batı'da daha bilinir hale gelmiş ve özellikle Orta Çağ Skolastik hareketi için önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Onun felsefî anlayışının Batı düşüncesi üzerindeki en önemli etkilerinden biri Batı'da seküler düşüncenin kurucu babası olarak algılanması şeklindedir. Yine onun bilim ve felsefenin ortodoksi Eş'arî Müslüman teolojisinin hegemonyasından kurtulması gerektiği savunusu kimi düşünürlerin onu modern laikliğin öncüsü olarak görmelerine zemin hazırlamıştır. İşte bu iddiaların temellendirilmesi, ona atfedilen "çifte hakikat" teorisinden kaynaklanmaktadır.

İbn Rüşd'ün akıl ve inanç arasındaki ilişkiye dair düşünceleri Yahudi, Hristiyan ve İslam Orta Çağ düşüncesinde etkin bir şekilde tartışılmıştır. Dolayısıyla kadim zamandan beri var olan fiziksel ve metafiziksel konuların uzlaştırılması veya ayrıştırılması tartışması, teistik dinler açısından aktüel bir durum olup bu konuda düşünürümüz de önemli bir yere sahiptir. Ancak akıl ve inançla ilgili onun tutumunun tam olarak ne olduğu konusunda düşünürler arasında görüş ayrılıkları yaşanmıştır. İbn Rüşd din ile felsefenin uzlaştırılmasında hermeneutiğe özel bir önem ve misyon yükler.

[7] Arıcan, "İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi", 251-252; Ayrıca bkz. Murtaza Korlaelçi, "Din-Felsefe Etkileşimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, 39/1, 69-77.

[8] Hüseyin Sarıoğlu, "Meşşai Filozofların Din İle Felsefeyi Uzlaştırma Çabaları", *Kutadgu Bilig*, 2006, 10, 109.

Hermeneutik birtakım kriterlere bağlı kalarak hakikatin ortaya çıkartılmasında kutsal metinlerin yorumlanması ve bu yorumlamaların muhatapların entelektüel seviyelerine göre aktarılmasıdır. Onun rasyonalizm anlayışı ise felsefeyi mutlak bir seküler yorumlama yerine yarı dinsel terimlerle Tanrı'nın huzurunda gerçekleştirilebilecek bir argüman oluşturma çabası şeklinde görülebilir.[9] Bu yönüyle onun düşüncelerini yorumlarken yanlış anlaşılma ve anlamlandırmalardan da uzak durulması; din ve bilim adına faydalı olacaktır.

Çalışmamızın da temel tartışma konularından olan İbn Rüşd'e atfedilen "çifte hakikat" anlayışının din ile felsefenin birbirini reddetmesi yerine her birini farklı alan ve söylemleri olan, hakikate giden iki yol şeklinde tasavvur etmek daha makul ve faydalı olabilir. Ayrıca o, diyalektiğe dair çalışmalarında kullandığı metotla, felsefe ve burhanın durumunu dinsel bir temellendirmeyle gerçekleştirmeye çaba göstermektedir. Dinsel metinlerin anlaşılmasındaki en önemli yöntemlerden biri olan te'vîle o da sıkça başvurmuştur. Bu bağlamda ortak bir amaca hizmet eden akıl ve vahyin söylemlerinin farklılığı her iki alanın yöntem ve temel ilkelerinden neşet eder. Akıl, burhan metodundan faydalanırken, vahiy; akıl, his ve tahayyül metotlarından faydalanır. Dolayısıyla daha kapsamlı ve çeşitli metotlardan faydalanan vahiy; burhan, diyalektik ve retorik yöntemlerini de kullanır.[10] Yine aklın metafiziksel bazı hususlarda yetersiz kaldığı durumlarda vahiy devreye girer. Çünkü insan aklının sınırlılığı, fiziksel ve metafiziksel her şeyi inceleme ve anlamada yetersiz kalmasına sebep olmaktadır. İşte aklın yetersiz kaldığı durumlarda, bazı problemleri çözümlemede dinsel birtakım öğretiler devreye girmektedir.[11] Aklın ve vahyin farklı metotlara başvurmasının, onların çözüm üretmede birbirlerine rakip değil hakikate ulaşmada çeşitlilik olarak algılanması şeklinde değerlendirilmesi, din ve felsefe adına daha yararlı olabilir.

[9] Diego R. Sarrió, "The Philosopher as the Heir of the Prophets: Ibn Rusdh's Islamic Rationalism", *Al-Qantara*, 2015, 36/1, 47-48.

[10] Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, 20/259.

[11] İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı: Tehâfüt et-Tehâfüt*, çev. Kemal Işık & Mehmet Dağ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun 1986, 14, 135, 184, 233.

İbn Rüşd, Kur'an'dan hareketle hakikatin anlamlandırılması ve anlaşılmasında felsefe ile dinin armonisini gösterme çabasındadır. Fikirleri genel olarak Sünnî bir hukukçu kimliğini ortaya koyarken zaman zaman ezoterik yorumlamaya da başvurduğunu gösterebilmektedir. Düşünürümüz eserlerinde diyalektik akıl yürütmeye karşı burhanî akıl yürütmeyi savunan ve mantık kategorilerine dair görüşleriyle çığır açan Aristoteles'e de atıflarda bulunur. İbn Rüşd, iddialarını dinsel metinlerde zâhir ile bâtın anlamları arasında ayrım yaparak temellendirmeye çalışmakta ve böylece kendi felsefî ezoterizmini ortaya koymaktadır.[12] Fransız filozof Roger Garaudy (ö. 2012), bu konuda Tanrı-insan ilişkisi bağlamında Kur'ân'ın ifade ettiği şeylerin akıl yoluyla ispatlanabileceğini söyleyerek İbn Rüşd'ü desteklemektedir. Zira İbn Rüşd önce din ile felsefeyi farklı yerlerde konumlandırmış ardından bunlar arasında bir çatışma olmadığından hareketle aralarında bir diyalog arayışına gitmiştir.[13] Dinî metinlerin ezoterik içeriğini ise fıkıhçılar veya kelamcılar değil filozoflar ortaya çıkarabilir. İbn Rüşd'ün, "Orta Çağ İslam Aydınlanması" denen şeyin ezoterik bir temsilcisi olduğu bu bağlamda anlaşılabilir. Paganizm/sekülerizm ile teizmin mücadelesinin sembolü olarak görebileceğimiz Atina ile Kudüs veya Atina ile Mekke arasındaki gerilimin olmadığı dinsel hakikatleri farklı yorumlama biçimleriyle merkeze aldığını söyleyebiliriz.[14] Onun ortaya koymuş olduğu yorumlama, geçmişten günümüze akıl-vahiy ilişkisinde farklı şekillerde anlaşılmaya müsaitmiş gibi bir izlenim vermektedir. Ancak onun düşünce dünyasına bütüncül bir şekilde yaklaşıldığında dinin merkezinde vahyin ve aklın yorumlanması tartışması söz konusudur. Netice itibariyle hakikat bir ve tek olup dinsel, felsefî ve bilimsel şeklinde bir gruplandırma onun da düşünceleriyle uyumlu değildir.

İbn Rüşd düşüncesinden hareketle âlemin kıdemi, Allah'ın cüz'iyyatı bilip bilmeyeceği, haşirin ruhanî olup olmayacağı gibi metafizik problemlerin felsefenin mevzularından çıkarılıp sadece aklın

[12] İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 133; Henry Corbin, *History of Islamic Philosophy,* Kegan Paul International, Londra 1993, 245-246.

[13] Mehmet Sulhan, *Roger Garaudy'nin Din Felsefesi,* İlahiyat Yayınları, Ankara 2023, 130.

[14] Mario Wintersteiger, "Enlightenment from the Orient: The Philosophical Esotericism' of the Falasifa", *Bogoslovni vestnik/Theological Quarterly*, 2020, 80/3, 593.

yetki sahasında kalan problemlere indirgenmesi ve felsefeye problem olarak eklenmesi anlaşılması güç bir durumdur. Aynı zamanda onun *Faslü'l-Makâl* ve *el-Keşf an Menâhici'l-Edille* adlı eserlerindeki görüşlerinin bugünkü felsefî telakkilerle incelenmesiyle de bu kanaate varılabilmektedir. Örneğin "kiliseye girince laboratuvarımın kapısını, laboratuvara girince de kilisenin kapısını kapatırım" diyen dindar Hristiyan düşünürlerin uyguladıkları prensip de aslında bu anlayışın bir tezahürüdür. İbn Rüşd'ün düşünce dünyasında din ile felsefe mutlak hakikatin iki yolcusudur. Bu bağlamda din ile felsefeyi birini diğerine tercih etme söz konusu olmayıp bunların yöntem ve hitap ettiği kesimler farklıdır. İşe böyle bir yaklaşım aslında din ile felsefenin yetki alanlarının sınırlarının çizilmesi açısından da önemlidir.[15] Ancak böyle bir çaba günümüz kimi düşünürlerinin iddia ettiği gibi, akıl ile vahyi birbirinden tamamen koparma, birini diğerine tercih etme, birbirleriyle çatıştırma şeklinde anlaşılmamalıdır.

İbn Rüşd, dinin bâtınî hakikatlerini avama aktarmaya karşıdır.[16] Bu nedenle, Aydınlanma düşüncesinin bu formunu bir Orta Çağ sistemindeki gibi radikal olarak görmektense ılımlı kabul etmek daha tutarlıdır. Ayrıca İbn Rüşd'ün bu yaklaşımda rasyonalist izler görülebileceği gibi Aydınlanma hareketinin bir öncüsü olarak kabul edilmesine de zemin hazırladığı düşünülebilir.[17] Öte yandan düşünce dünyası birikimsel bir yapı arz ettiğinden, modern düşünce de geçmiş dönemlerin öğretilerinden faydalanmaktadır. Her ne kadar modern düşüncenin hakikat anlayışının farklı olduğu izlenimi olsa da bu, Aydınlanma'nın aktörleri arasında felsefî ezoterizm kalmadığı anlamına gelmez.[18] Ancak İslam felsefesinin aydınlanması çoğunluğa değil sınırlı bir kesime yöneliktir. Bu bağlamda avama kimi gerçekleri onların inançlarına zarar vermemek için aktarmanın doğru olmadığı kanaati yaygındır.[19] Aynı zaman-

15 İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 23-26.

16 İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 137.

17 Joel L. Kraemer, "The Medieval Arabic Enlightenment", *The Cambridge Companion to Leo Strauss*, ed. Steven B. Smith, Cambridge University Press, New York 2009, 148-150.

18 Arthur M. Melzer, *Philosophy Between the Lines: The Lost History of Esoteric Writing*, University of Chicago Press, Chicago 2014, 249-251.

19 Wintersteiger, "Enlightenment from the Orient", 593; Leo Strauss, *Persecution and the Art of Writing,* The University of Chicago Press, Chicago & London 1988, 35-36.

da İbn Rüşd'ün vahiy-akıl merkezli Antik Yunan felsefesine ve İslam felsefesine dair çalışmalarının Avrupa'nın tıkanmış entelektüel dünyasına yeni bir kapı açmıştır. Böylece Avrupa Rönesansı'nın temellerinin oluşmasına zemin hazırladığı iddiası da dikkate değerdir.[20] Bu yönüyle onun Avrupa üzerindeki etkisi inkâr edilemez bir gerçek olmakla birlikte, aynı şeyi İslam dünyası için söylemek güç görülmektedir. Her ne kadar XX. yüzyıldan itibaren ona ve fikirlerine yönelik İslam dünyasında bir yönelim olsa da bu durum muhafazakâr ve laikler arasında ideolojik bir perspektife mahkum edilince istenilen sonuç elde edilememektedir. Dolayısıyla bu farklı ideoloji ve anlayışlar, onun fikirlerine objektif bir şekilde yaklaşıldığı takdirde, İslam dünyasındaki entelektüel tıkanmışlığı çözmede yardımcı olabilir.

1. Batı Düşünce Dünyasında İbn Rüşd ve Etkileri

1.1. Orta Çağ Düşüncesinde İbn Rüşd, Averroizm ve Sekülerizm Tartışması

İbn Rüşd'ün düşünceleri Müslüman coğrafyada uzun bir dönem ilgi görmemişken Avrupa'daki laik ve seküler anlayışın merkezi olan Paris ve Oxford'da ilgi odağı olmuştur. Avrupa'daki bu önemli şehirlerin üniversitelerinde mantık, metafizik, etik ve doğa bilimiyle birlikte felsefî temelli tıp, hukuk veya teoloji gibi alanlarda da eğitim verilmekteydi. XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu felsefî müfredat Aristotelesçi olup onun fikirlerinin anlaşılmasında da İbn Rüşd'ün eserlerine başvurulmuştur. Nitekim Orta Çağ'da Aristoteles külliyatına dair yapılan çalışmalarda düşünürümüzün çeşitli izah ve şerhleri referans alınmıştır. Orta Çağ'ın sonuna gelindiğinde Aristoteles külliyatıyla ilgili birçok Hristiyan yorumu bulunsa da Aristoteles üzerine çalışmalarda İbn Rüşd tercih edilmiştir.[21] Dolayısıyla Batı'daki fikri hareketlerin oluşmasında İbn Rüşd'ün çalışmaları önemli bir görev üstelenmiştir.

[20] Dustin J. Byrd, *Islam in a Post-Secular Society: Religion, Secularity and the Antagonism of Recalcitrant Faith*, Brill, Leiden & Boston 2017, 28.

[21] Robert Pasnau, "The Islamic Scholar Who Gave Us Modern Philosophy Averroës' Writings on Aristotle Shaped Western Philosophy as We Know It", *Humanities*, 2011, 32/6 https://www.neh.gov/humanities/2011/novemberdecember/feature/the-islamic-scholar-who-gave-us-modern-philosophy, (Erişim: 26.04.2024).

"Çifte hakikat" teorisi, Orta Çağ Hristiyan Avrupa'sında başlangıçta genel anlamda bir heteredoks anlayış olarak kabul edilmiştir. İbn Rüşd'ün düşüncelerinin Batı'daki takipçileri genel itibariyle Latin İbn Rüşdcülüğü, diğer ifadeyle Averroizm[22] olarak adlandırılmıştır. Bu ekol, XII. yüzyıl İslam felsefesi ve onun aracılığıyla Antik Yunan düşüncesinin sentezinden oluşmaktadır. Averroizm ekolünün en bilinen isimleri Brabantlı Siger (ö. 1280) ve Dacialı Boethius'tur (ö. 1290). Katolik inancının her türlü otorite ve baskısına rağmen Averroistler, düşüncelerini ortaya koyma ve yayma imkânı bulmuşlardır. Onlar Kilise otoritesiyle tartışmanın mümkün olmadığı bir ortamda kendi düşüncelerini ortaya koyarken hem dinî hem de felsefî doğruları aynı anda doğru olarak kabul etme bağlamında bir çözüm üretmeyi kendilerine metot edinmişlerdir.[23] Başka bir ifadeyle "çifte hakikat" teorisini savunanlar, amaçlarına ulaşmak ve Kilise'nin otoritesinden korunmak için iki gerçeği söylemek zorunda kalmışlardır. Bu anlayışlarına göre bir tarafta dünya için geçerli olan birtakım hakikatler varken diğer tarafta dinin hakikatleri vardır. Dolayısıyla aklı ve vahyi inkâr etmeksizin her iki alanla ilgili öğretileri birer doğru söylem olarak görmüşlerdir.

İbn Rüşd'ün Aristoteles'in eserlerine yaptığı şerhleri ve bu şerhlerin Avrupa'da tanınmasındaki rolü dolayısıyla Orta Çağ Avrupa'sının entelektüel dünyasına büyük bir etkide bulunmuştur. Ancak bu etkiye dair müspet veya menfî tartışmalar söz konusudur. Bir yanda ona hayran olan Jean de la Rochelle (ö. 1245) ve Roger Bacon (ö. 1292) gibi Averroistler, diğer tarafta onu eleştiren, tezlerini çürütmeye çalışan Albertus Magnus (ö. 1280) ve Thomas Aquinas (ö. 1274) gibi düşünürler bulunmaktadır. Ancak düşünürümüzü kendilerine rehber edinen Averroistler, dönemin konjonktürü ve rakiplerinin tepkileri dolayısıyla zaman zaman kendi söyleyeceklerini İbn Rüşd'ün ağzıyla söylemişlerdir. İşte böyle bir atmosferde Averroistlere karşı Engizisyon mahkemeleri kurulmuş ve papalık, 10 Aralık 1270'te 13 maddeden oluşan felsefeyi bilhassa

[22] Armand Marurer, "Averroism Latin", https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/averroism-latin, (Erişim: 22.08.2024).

[23] Nathan Schneider, "The Theory of Double Truth" https://nathanschneider.info/2008/06/the-theory-of-double-truth/, (Erişim: 14.08.2024).

İbn Rüşd'ün düşüncelerini yasaklamıştır.[24] Diğer taraftan Paris'te şehrin Piskoposu Étienne Tempier (ö. 1279) 1277'de yayımladığı bir bildiride Averroistleri aforoz etmekle tehdit etmiş ve onları kınamıştır.[25] Piskoposun eleştirileri geçmişten beri filozoflarca başvurulan, Leo Strauss (ö. 1973) ve Arthur M. Melzer gibi düşünürlerce ayrıntılı olarak açıklanan apolojik ezoterizm[26] yazma tekniğidir.[27] Piskopos Tempier'in bildirisi yayınlandığında, Avrupa'daki dinî otoriteler, bazı düşünürlerce ortaya konan "çifte hakikat" teorisinin teistlerin otoritesini sarsabileceği endişesini yaşamıştır. "Çifte hakikat"ten hareketle bazı şeylerin felsefeye göre doğru olmasına rağmen Katolik inancına göre doğru olmayabileceği anlayışı, sanki iki karşıt gerçek varmış gibi ve kutsal metinlerin gerçeğiyle felsefenin gerçeği çelişiyormuş gibi bir izlenime sebep olmuştur. Orta Çağ politik felsefesinde bu durum İbn Rüşd'ün yazılarından etkilenen bir grup Averroizm ekolüyle özdeştir.[28] İbn Rüşd'ün akıl-vahiy yorumundan esinlenip Kilise'nin otoritesine karşı olan bir grup düşünürün ortaya atmış olduğu "çifte hakikat" teorisi Avrupa'yı siyasî, dinî, felsefî anlamda önemli ölçüde etkilemiştir. Bilhassa Kilise'nin kendi otoritesini kaybetme korkusu düşünürümüzün eserlerine ve onun takipçilerine karşı büyük bir tepkiye sebep olmuştur.

İbn Rüşd'ün din-bilim, vahiy-akıl problemini yorumlaması, Averroistlerce farklı şekilde yorumlanmış ve "çifte hakikat" adı verilerek din-felsefe, vahiy-akıl karşıtlığı formuna dönüşmüştür. Bu durum V. Latran Konsülü'nde (19 Eylül 1513) de tartışılmıştır. Bu konsülde Averroistlerin savunduğu "çok zararlı ve uğursuz yanlışlar" olarak belirtilen akılların birliği, ruhun ölümsüzlüğü, "çifte hakikat" problemleri reddedilerek Kilise'nin belirlediği ilkeler yeniden ortaya konulmuş ve bu ilkelere aykırı düşünenlerin cezalandırılması kararı alınmıştır. Bu kararlarda *Faslü'l-Makâl*'deki "hakikat hakikate ters düşmez" söylemi gibi Hristiyanlığın kredosuna ters olabilecek tüm anlayışların hatalı olduğu ve yaptırım gerektiği be-

[24] Bekir Karlığa, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul 2014, 182.
[25] Wintersteiger, "Enlightenment from the Orient", 588.
[26] Melzer, *Philosophy Between the Lines,* 127.
[27] Melzer, *Philosophy Between the Lines*, 128-130.
[28] Wintersteiger, "Enlightenment from the Orient", 588-589.

lirtilmiştir.[29] İbn Rüşd'ün düşüncelerinden hareketle "çifte hakikat" anlayışı Hristiyan Avrupa'yı önemli ölçüde etkilemiştir. Bazı düşünürler Avrupa'da XIII. asırda gerçekleştiğine inanılan bir Rönesans ile Aristotelesçilik prensiplerinin etkisi arasında bir ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bu prensipler hakikat konusunda din ile felsefenin son sözü söyleyemeyeceği şeklinde bir kabule dayanmaktadır. Diğer taraftan bir önermenin doğasını izah etmeye çalışırken din ile akıl bağlamında herhangi birinin diğerine bir üstünlüğünün olmaması söz konusudur. Din ve akıl, duruma göre uygun bir zeminde geçerli ve pratik bir kullanım alanına sahiptir. Dolayısıyla din ile aklın birbirine karıştırılması, birinin diğerine üstün gösterilmesi veya bir argümanın bir formunun kendi kulvarında değil de diğerinin kulvarında uygunluk kriteri şeklinde bir değerlendirmeye tabi tutulması çabası veya kabulü problemlidir.[30] Batı'daki "çifte hakikat"e göre teoloji ile felsefenin farklı gerçeklikler olduğu ve bunlardan birinin doğru dediğine diğerinin yanlış diyebileceğini görebilmekteyiz. Dolayısıyla teoloji ile felsefe müstakil alanlar olup birbirlerine müdahale etmemeleri gerektiği şeklinde iddia edilmektedir. Bu durumda bir ve aynı olan bir hakikat, teolojide farklı felsefede farklı bir şekilde ifade edilebilir. Ancak bu söylem farklılığı, zamanla her ikisinin ortak bir platformda uzlaşabileceğine de kapı aralamaktadır.[31] Görüleceği üzere din ve aklın birbirinden farklı olup olmadığı tartışması, ontolojik ya da epistemik bağlamdaki değerlendirmeye göre değişebilmektedir.

Averroizm akımının Tempier'in 219 maddelik suçlamasında yer verdiği dine dair düşünceleri Kilise için tehlike arz etmekte olup bu maddeler içerisinde bilhassa onların "çifte hakikat" anlayışları din-felsefe ilişkisi bağlamında esas eleştiri noktalarındandır. Çünkü "çifte hakikat" söylemine göre biri felsefenin diğeri de dinin (Kilise) hakikatleri olmak üzere birbirinden farklı iki hakikat vardır.[32]

29 Karlığa, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, 27.

30 Oliver Leaman, *İslâm Felsefesi: Giriş*, çev. Şamil Öçal & Metin Özdemir, Hece Yayınları, İstanbul 2014, s. 228-230.

31 Ernst von Aster, *Felsefe Tarihi Dersleri 1: İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefesi*, İstanbul Ahmed İhsan Matbaası, 1943, s. 6.

32 Frank Griffel, "Was Fakhr al-Dîn al-Râzî an Averroist after All? On the Double-Truth Theory in Medieval Latin and Islamic Thought", *Studying the Near and Middle East at the Institute for Advanced Study, Princeton,* ed. Sabine Schmidtke, Gorgias Press, New Jersey 2018, 209.

Averroizm akımının bu iddiaları minvalinde İbn Rüşd'ün nasıl konumlandırılacağı ya da onun Averroistlerin yorumladığı çerçeveye girip girmeyeceği sorusu İbn Rüşd araştırmacıları için önemli bir problemdir. Onlar için bir diğer problem ise Averroizm'deki "illiyet" anlayışı ve "çifte hakikat" teorisinin rasyonalizm ve aydınlanma kavramlarıyla ilkesel bir ilişkisinin olup olmadığıdır. Bu bağlamda Oliver Leaman, İbn Rüşd'ün bilhassa "çifte hakikat" prensibi açısından Averroistlerden farklı görüşe sahip olduğunu düşünmektedir. Buna rağmen İbn Rüşd, Averroistlerin ve Aydınlanma felsefesinin ilham kaynağı olarak kabul edilir. Yine Kilise perspektifiyle bir Averroizm tanımlamasındaki Tanrı-âlem-insan ilişkisi ve "çifte hakikat" teorisi bağlamındaki din perspektifinin İbn Rüşd'e atfedilmesi mümkün görülmemektedir. Bundan dolayı rasyonalizm ve aydınlanma bağlamında modern İbn Rüşd perspektifleri, İbn Rüşd'ün kendisinden ve Latin Averroistlerden ziyade Ernest Renan'ın (ö. 1892) İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük teorisinin etkisiyle ortaya konulmaktadır. Örneğin Renan, İbn Rüşd'ü kendi dönemindeki hurafelere karşı "rasyonel akılcılığın zirvesi" şeklinde ortaya koymaktadır.[33] İşte bu da bize İbn Rüşd ile Averroizm ilişkisinin objektif ve tutarlı bir zeminde ortaya konulamadığını göstermektedir.

İbn Rüşd, Aristoteles felsefesinin tanınması ve rasyonalizmin gelişmesine katkıda bulunması açısından Avrupa'da hakkında en çok ilmi çalışma yapılan filozoflardandır. Fikirlerinin Reform ve Rönesans hareketleri üzerindeki etkisi dolayısıyla hakkında müspet veya menfi birçok eser yazılmıştır. Onun Avrupa'yı bu kadar etkilemesinin temel sebebi, Aristoteles'i kendi doğrularına uygun bir şekilde kullanan Kilise'nin hegemonyasından kurtulmaya çalışanların gerçek Aristoteles'i onun eserlerinden öğrenmeye çalışmalarıdır. Ancak bu durumla ilgili mutlak bir kabulden ziyade birtakım tartışmalar söz konusu olmuştur. Örneğin Malebranche'a (ö. 1715) göre Aquinas, Hristiyan geleneğinin temsilcisi olan Augustinus'un

[33] Oliver Leaman, "Is Averroes an Averroist?", *Averroismus im Mittelalter und in der Renaissance,* ed. Friedrich Niewöhner & Loris Sturlese, Spur Verlag, Zürih 1994, 9-22; Anna Akasoy, "Was Ibn Rushd an Averroist? The Problem, the Debate and Its Philosophical Implications", *Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Modern Europe*, Springer, Dordrecht 2013, 321-347.

(ö. 430) fikirlerini benimsemek yerine pagan Aristoteles'in ve onun şârihi İbn Rüşd'ün fikirlerinden etkilenerek hata yapmıştır. Malebranche'a göre bir düşünür Augustinus'u iyi anladığı ve takip ettiği ölçüde hakikate yaklaşır, dahası Hristiyan olur.[34] Diğer taraftan Batı düşünce tarihinde "çifte hakikat" tartışmasının sistematik anlamda Descartes'ın (ö. 1650) düalizmiyle zemin bulması da dikkat çekicidir. Çünkü onun düalist anlayışı zamanla din-felsefe, ruh-madde, fizik-metafizik, akıl-din, numen-fenomen, Kilise-devlet gibi kompartımanlaşmayı doğurmuş böylece rasyonalizm ve pozitivizm akımlarının temeli oluşmuştur.

İbn Rüşd, Doğu İslam düşüncesiyle modern Batı düşüncesi arasında önemli bir role sahiptir. Örneğin İslam felsefesi geleneğinin ezoterik bir unsurunun değiştirilmiş şeklinin, yani Averroizm'in Marsilius dahil Padua okulunu ve modern siyasi düşüncenin kurucu babalarından Niccolò Machiavelli (ö. 1527) dahil İtalyan Rönesansı'nın rasyonalizmini etkilediği iddiası önemlidir.[35] Bazı düşünürlerin bu ve buna benzer tezleri, Aydınlanma'nın Doğu İslam dünyasıyla temellendirilmesini gündeme getirmiştir.[36] Düşünürümüzün felsefesinin Aydınlanma'nın temel ilkelerine ilham kaynağı olabileceği şeklinde bir kabulümüz olabilir. Örneğin onun dinî konularda akla önem vermesi, teologların felsefe, düşünce ve toplum üzerindeki otoritesini sarsma çabaları önemlidir. Yine onun XIII. yüzyıl Fransa'sında belirgin bir şekilde Yahudi ve Hristiyan düşünürler arasında felsefî tartışmaların şekillenmesindeki etkisi dikkate değerdir. Fakat daha sonra Averroistlerin İtalya'daki tartışmalarda, Kilise yetkililerinin şiddetli eleştirilerine maruz kalmaları da unutulmamalıdır. İşte bu durum, Kilise ile devletin ayrılmasının bir habercisi olan ön-Aydınlanma figürü olarak İbn Rüşd'ün görüşlerinin zamanla büyük bir yankı uyandırmasının tezahürüdür.

İbn Rüşd'ün İslâm ve Yunan felsefesi arasında köprü rolü üstlenmesi, Orta Çağ'daki Müslüman ve Hristiyan filozoflar üzerindeki etkisi göz önüne alındığında eserlerinden, devletteki akıl-vahiy, sekülerizm-din arasındaki hassas ilişkiyi izah etmek için onun siyasî

[34] Ömer Mahir Alper, "İslâm, Akıl ve Hakikat", *Milel ve Nihal*, 2010, 7/3, 65

[35] Charles E. Butterworth, "What is Political Averroism?", *Averroismus im Mittelalter und in der Renaisance,* ed. Friedrich Niewöhner & Loris Sturlese, Spur Verlag, Zürih 1994, 241-245.

[36] Wintersteiger, "Enlightenment from the Orient", 589.

metinlerinin derinlemesine incelenmesinde fayda vardır. Dante (ö. 1321) *Monarchyas* isimli çalışmasında onun Hristiyan düşünürleri üzerindeki etkisini duruma göre yüceltmiş veya eleştirmiştir. Nitekim Dante'nin İbn Rüşd'ün din ile felsefe, akıl ile vahiy arasındaki farklı duruşundan etkilenmesi dikkate değerdir. Dante, Müslüman bilginlere bu hususta birtakım argümanlar sunmaktadır. Her iki düşünür de siyasetle ilgili düşüncelerinin temellendirilmesinde, devleti kavramsallaştırmalarında Aristoteles'i referans almışlardır. Örneğin politik olanın sekülerleşmesini kendi dinî metinlerinin eleştirel yorumlamalarında kullanmışlardır.[37] Yukarıdaki yorumlara baktığımızda aslında İbn Rüşd'ün Batı düşünce dünyasında Kilise'nin otoritesine karşı araçsallaştılması ve ona dair birçok zorlama yorum yapılması söz konusudur. Bu anlamda ideolojik birtakım yaklaşımlar bizlere düşünürümüzün felsefesini değil onların ideolojisini ortaya koymaktadır.

Dante'nin Kilise ile meşrulaştırılmaya çalışılan papalık beyannamelerinin analizlerini yapanlara ve devletin işlerine müdahale etmeye çalışanlara yönelik büyük eleştirileri vardır. Onun bu eleştirileriyle İbn Rüşd'ün din ve siyaset meselelerinde aklın rolünü meşrulaştıracak şekilde dini kasıtlı olarak yorumlayan kelamcılara karşı eleştirileri birbirine benzemektedir. Her iki düşünür de kelamcıları ve Kilise otoritelerini dünyevî ve hukukî erkin ilahî gücün himayesine almaya çalışmaları, yöneticilere hiyerarşik kutsal bir otorite zinciri oluşturmayı meşrulaştırmaları, felsefenin otoritesini sarsmaya çalışmaları gibi nedenlerle eleştirmektedirler. Ancak her ne kadar metotlarında farklılık olsa da her iki düşünürümüz de seküler unsurların özellikle Aristotelesçi siyaset felsefesine yaklaşımlarında akıl ve vahiyle dini reddederek değil, manevî ve pratik sorumlulukları göstermek için ilahî metinlerden faydalanmayı salık vermişlerdir. Diğer taraftan onların felsefeye olan bağlılıkları Aristoteles'in yazılarından esinlenen bir felsefî anlayış olup aklın yönetimle ilgili işlerin anlaşılması ve düzenlenmesindeki etkisi nedeniyle devletin kurumsallaşması ve kavramsallaştırmasında seküler

[37] Ahmed Sabeen, "The Genesis of Secular Politics in Medieval Philosophy: The King of Averroes and the Emperor of Dante", *Labyrınth: An International Journal for Philosophy, Value Theory and Sociocultural Hermeneutics*, 2016, 182, 211-212.

unsurların çağrışımı söz konusudur. Böylece düşünürlerimiz yaşadıkları çağdaki dinî-politik ortamlar hakkında önemli açılımlar yaparak Batı laikliğine zemin hazırlamışlardır.[38]

İbn Rüşd, kimi düşünürlerin iddialarının aksine, din ve felsefeyi birbirinden üstün görmektense hakikatin iki veçhesi olarak değerlendirmekte ve birbirlerinin sınırlarını çizmeye, yetkilerini belirlemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda felsefeye özel bir görev vermekte; vahyin zâhirî ve bâtınî ifadelerinin anlaşılmasında bâtınî yorumları hikmet sahibi insanların yapabileceğini ifade etmektedir. Aynı zamanda din ile felsefenin kendi söylem/hakikatlerinin bilinmesi ve bu bilinçle dinin kendi sınırları felsefenin de kendi sınırları içerisinde problemlere çözüm getirmesi gerektiği kanaatindedir.[39] Düşünürümüzün din ile felsefeye dair düşünceleri onları farklı hakikatler şeklinde kabul etmesi değil mutlak hakikate erişmede farklı yöntemler kullanan paradigmalar şeklinde kabul etmesidir. Diğer taraftan aklı merkeze alan felsefe, gücü ölçüsünde hakikate erişmeye çalışmakta olup yetersiz kaldığı durumlarda ise insan aklının da sınırlı olmasının bir tezahürü olarak hakikatin anlaşılmasında devreye girmektedir.[40] Dolayısıyla din, hak olup delil ve burhana dayanmasıyla dikkat çekmektedir.[41] Aynı zamanda dinle felsefe arasında aslında bir çatışma olmadığından filozoflarla halk arasında da bir çatışma olması söz konusu değildir. Eğer görünürde bir çatışma varsa bunun sebebi zâhirin bâtından, halkın filozoftan, aklın zandan farklı olduğunun idrak edilememesidir. Dolayısıyla İbn Rüşd'ün bu anlayışı onun seküler bir düşünceye zemin oluşturduğu tezini çürütmektedir.

1.2. Aydınlanma Dönemi ve İbn Rüşd

İbn Rüşd felsefesinin kimi düşünürlerce tarihsel süreç içerisinde Averroizm ile özdeşleştirilmeye çalışılması veya kavramsallaştırılması, onun düşüncelerinin yalnızca bu akımla sınırlandırılmaya çalışılmasının bir sonucudur. Çünkü böyle bir tutum onun düşüncelerinin başta akıl teorisi olmak üzere birkaç spesifik anlayışıyla

38 Sabeen, "The Genesis of Secular Politics in Medieval Philosophy", 227-228.
39 Karlığa, "İbn Rüşd", 259.
40 İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, 3, 23, 97, 111, 176, 184, 311.
41 İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 76.

sınırlandırılmasıdır. Averroizm, Rönesans felsefesi üzerinde en büyük etkiye sahip olan bir anlayıştır. Böyle bir anlayış, XIX. ve XX. yüzyıllarda değişen dünya, bilim ve Tanrı tasavvurları için de bir ilham kaynağı olarak kabul edilmiştir. Aslında Averroizm akımının temel probleminin kökenlerini felsefe ile din arasındaki tarihsel mücadeleleri ortaya çıkaran Aristoteles'in yanlış yorumlamasında bulabiliriz. Örneğin pozitivizmden etkilenen Renan, Averroizm'de Orta Çağ ve Rönesans boyunca devam eden sekülerizmin ölümsüz bir ruhu olarak kabul ettiği şeyin, kendi görüşüne göre modern bilimin materyalizmine dönüşene kadar nakledildiği kanaatindedir. Böylece Renan, Averroizm'i düşünce hürriyeti ve dinî gelenek taassubuna direnişle, esasta bu iki problemden kaynaklanan felsefî bir heterodoksiye, maddenin sonsuzluğu ve maddî aklın birliğiyle aynı konuma getirmektedir. Ancak Renan'ın bu iki özel duruma yaptığı vurgu, Averroizm'i sınırı çizilemeyen bir sekülerizm idealiyle bozmamaktadır. O, böylece yaklaşık iki asırdır süregelen Rönesans-Averroizm tartışmasının temelini atmaktadır.

Modern düşünürler, pozitivizmle Averroizm ve Rönesans arasındaki ilişkiyi temellendirmek için Renan'ın teorilerindeki figürleri irdelemektedirler. Örneğin Fransız tarihçi Jacques Charbonnel, XVII. yüzyıl Fransa'sının laik özgürlükçülüğünün kökenlerini İbn Rüşd ve XVI. yüzyıl İtalyan takipçileriyle ilişkilendirmektedir. Yine Bruno Nardi (ö. 1968) gibi XX. yüzyıl felsefe tarihçileri, Renan'ın tezini tamamen reddetmek yerine onu zenginleştirici ve esnetici metin çalışmalarına başvurmaktadır. Nardi, Renan gibi Orta Çağ ve Rönesans İbn Rüşdcüleri arasındaki sürekliliği vurgulamakla birlikte modern bilim ve düşünce üzerindeki etkisinin sınırlılığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Stuart MacClintock (ö.1990) ise Averroizm'in, Aristoteles ile Hristiyan teolojisini uzlaştırmanın güçlüğü sebebiyle, doğal akılla inanç alanından temelde ayrıldığında ortaya çıktığı iddiasındadır. Diğer taraftan John Herman Randall (ö. 1980) ve Paul Oskar Kristeller (ö.1999) gibi düşünürler, Averroizm'i genellikle laik, radikal veya "Padua Aristotelesçiliği" şeklinde kabul etmektedirler.[42] Ayrıca İslam felsefesinin ve İbn Rüşd'ün düşüncelerinin özgün olmadığı tezinden hareketle eklek-

[42] Martin Craig, "Averroism, Renaissance", *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi Springer, Dordrecht 2018, 4-11.

tik olduğu iddiasında olan Bertrand Russel (ö. 1970) ve onun gibi düşünenler,[43] Renan'ın sübjektif tutumunun etkisinde kalmışlardır. Nihayetinde Modern İbn Rüşdcülüğün Batı'da temellendirilmesi, Renan'ın da katkısının olduğu oryantalizmle ilişkilidir. Bu minvalde düşünceler ortaya koyan Frank Griffel, Arapça ve Yunancanın etkisinin inkâr edilemeyeceği bir anlayışla Avrupa felsefesinin gerçek doğum tarihinin rasyonalizmin de temellendirildiği XII ile XIII. yüzyıllar olduğu kanaatindedir.[44]

Modern dönem İbn Rüşd tartışmalarında Batı'da Latin Averroizm'i kavramını ilk kez kavramsallaştıran Ernest Renan'ın İbn Rüşd ile ilgili *Averroes et l'Averroisme* çalışmasına sıkça başvurulmaktadır. Renan bu çalışmasıyla İbn Rüşd ile ilgili araştırmalarda birçok tartışmayı başlatmıştır. Bu tartışmalar sadece Batı cephesinde değil İslam dünyasındaki akademik ve "modern ihyacı" çevreler üzerinde de etkili olmuştur.[45] Bu bağlamda gerçek Avrupa felsefesi tarihinin rasyonalizmle nasıl ilişkiler kurabildiği ve bu süreçte İbn Rüşd'ün felsefe tasavvuruna bu ilişkilerde nasıl bir rol yükleneceğini ortaya koymak önemlidir.

Descartes ile başlayan modern Batı düşüncesinde cogito, ontoloji ve epistemolojinin merkezî bir konumunda yer almaktadır. İnsan merkezli bir evren anlayışında temel prensip akıl olup Immanuel Kant'ın (ö. 1804), metafiziği irrasyonel bir alan olarak görmesi, Viyana Okulu'nca da metafiziğin ihmal veya elemine edilmesine giden bu süreçte epistemolojinin temelleri atılmıştır. Descartes ve Kant'ın teorik alt yapısını oluşturup Ludwig Wittgenstein'ın (ö. 1951) da karikatürleştirdiği bu epistemik açmazdan hareket eden mantıkçı pozitivizm, bilgiyi kanıtlanabilir/olgusal olan şeklinde temellendirmektedir. Doğrulama ilkesi argümanını da sistemine dâhil eden bu yapı metafiziği ekarte etmektedir. İşte böyle bir süreçte teolojinin kendisi metafiziğin bir alt kategorisi seviyesine indirgenerek felsefî bir problem olarak bile kabul edilmeyerek bir ayrıntıdan ibaret görülmektedir. Bu bağlamda Batı düşünce dünyasında hürriyet ve laiklik İbn Rüşd'ün rasyonalizminin referans alınması ve yorumlanmasının mahsulü olarak ortaya çıkmaktadır. XIV.

[43] Mehmet Vural, *İslâm Felsefesinin Özgünlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2009, 48.
[44] Griffel, Frank, "Was Fakhr al-Dîn al-Râzî an Averroist after All?", 206.
[45] Karlığa, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, 152-156.

yüzyılda İbn Rüşd ve onun düşüncelerinden mülhem akımlar aktif olarak Rönesans ve Reform hareketlerinin zeminini hazırlamaktadır. İşte bu devirde Averroizm felsefî akımı rağbet görmekte olup bunlar bir anlamda Descartes'in öncülüğünü yaptığı Kartezyenizm'in habercisidir.[46] Yine Aydınlanma düşüncesinin oluşumunda İbn Tufeyl'in (ö. 1185), Kartezyenizm'in oluşumunda ise İbn Rüşd'ün etkisinden bahsedilmektedir. Diğer taraftan İbn Sina ve İbn Rüşd'ün düşünce ve etkileri Batı rasyonalizminin temellerini oluştururken Ebu Bekir Zekeriyya er-Razi (ö. 925) ve İbn Heysem (ö. 1040) gibi doğulu natüralistler de İngiltere'de başlayan emprik düşüncenin oluşumunda etkin bir rol oynamaktadır.[47] Dolayısıyla modern Batı siyasî ve felsefî düşüncesinin oluşumunda İslam düşünürlerinin etkisi inkâr edilemez bir realitedir.

İbn Rüşd felsefesi, Batı skolastik düşüncesinin yerini rasyonalist bir düşüncenin almasında önemli bir rol oynmıştır. Aquinas gibi düşünürler İbn Rüşd felsefesinin etkisinden hareketle Yeni Çağ'ı, bir diğer ifadeyle Aydınlanma Çağı'nı hazırlamıştır.[48] Batı düşünce dünyasında İbn Rüşd'ün etkisiyle, laik düşüncenin temelini Aquinas'ın attığı şeklinde genel bir kabul vardır. Ancak Aquinas, düşüncel bağlamda İbn Rüşd'ün düşüncelerine karşı çıkmasıyla bilinmekle birlikte kendi düşünce sistemini Hristiyan teolojisi üzerine kurmuştur. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki o, eserlerinde felsefesinin temelinde, aklın sadece dünyayla ilgili konularda bir fonksiyonunun olduğunu, dinsel konularda bir fonksiyonunun olamayacağını iddia ederek felsefe ile teolojinin birbirinden ayrılmasını istemiştir. İnsanı maddî ve manevî olmak üzere düalist bir yapıda görmüştür. İşte bu yapıda felsefenin maddî, dinin ise manevî yapıya hitap eder bir özelliğe sahip olması söz konusudur. Diğer taraftan Aquinas din ve bilimin birbirinden bağımsız olması gerektiği kanaatinde olup kendi alanlarında ve birbirine müdahale etmeden bilgi üretip işlemeleri gerektiği kanaatindedir. Din ve bilimin farklı alanlar olması nedeniyle her birinin kendi zemininde bir işlevi söz konusudur. Eğer ki biri diğerinin alanına müdahil olmaya çalışırsa

[46] Fatih Erdoğan, *İbn-i Rüşd*, Maviçatı Yayınları, İstanbul 2017, 17.
[47] Erdoğan, *İbn-i Rüşd*, 23.
[48] Mehmet Fatih Birgül, *İbn Rüşd'de Nedensellik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, 93.

birtakım problemler ortaya çıkabilmektedir. Yine din ve bilimin bu şekilde birbirinden ayrı alanlara indirgenmesi bir anlamda Batı'da modern Batı düşüncesinin habercisi olan üniversitelerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Böyle bir anlayışla üniversitelerde laik ve bilimsel müfredatlar hazırlanarak din ve bilim tartışması problemine çözüm üretilmeye çalışılmıştır.[49] Ayrıca Modern Batı düşüncesinin oluşmasında önemli bir rol oynayan Bacon'un fikirleri de İbn Rüşd düşüncesinden etkilenmiştir. Örneğin, Tanrı'nın varlığının kanıtlanması dışındaki her bir konuda vahyin aktif pozisyonundan bahsetmiştir. Ayrıca felsefenin akla dayanması dolayısıyla hem aklı hem de vahyi düşünce dünyasının merkezinde konumlandırmıştır.[50] Bu bağlamda İbn Rüşd'ün düşüncelerinin Batı Aydınlanma felsefesinde aktif rol oynayan düşünürler üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak bir etkisinden bahsedilmesi mümkündür.

Aquinas'ın Averroizm ve İbn Rüşd düşüncelerinden etkilenmesini Kilise'nin ve Hristiyan düşüncesinin mevcut şartlarda rasyonel temellerle savunmaya çalışması şeklinde okuyabiliriz. Çünkü temel tartışma konusu olan Averroizm'in içerdiği anlam, bir düşünce ekolü olması açısından gerçek anlamdaki İbn Rüşdcülük değil, aforoz etme anlamını içeren, Kilise'nin ötekileştirdiği bir yapıdır. Çünkü meşhur Hristiyan teolog Thomas Aquinas, Averroistleri hedef tahtasına koyarak yazdığı eserin başlığında "aklın birliği hakkında Averroistlere karşı" ifadesine yer vermiştir. Ona göre Averroistler, dinî doktrinin düşmanlarıdırlar.[51] Diğer taraftan Albertus Magnus ve Thomas Aqunias gibi düşünürler, daha önce Kilise'nin sakıncalı gördüğü Aristoteles okumalarını Hristiyanlaştırmakla birlikte Hristiyanlığın akidelerini başta rasyonalistler olmak üzere birçok felsefî akımlara karşı müdafaa etme çabası göstermişlerdir. Ancak bu düşünür ve Kilise'nin baskılarına rağmen Aristoteles felsefesini Arapça kaynaklardan öğrenen rasyonalist ve hür düşünceli kişiler söz konusu olup bunlar Avrupa'da ilk Averroistler olarak bilinmek-

[49] Fatih Rukancı & Hakan Anameriç, "*Orta Çağ'da İlk Üniversiteler: Studium Generale*", *Felsefe Dünyası*, 2004, 39, 172.

[50] Alpaslan Açıkgenç, "Bilimsel Gelişim Süreci ve Safhaları -Bilim Tarihine Yeni Bir Metodolojik Bir Yaklaşım", *Keşf-i Kadîmden Vaz'-ı Cedîde İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed. İbrahim Özcoşar vd., Divan Kitap, İstanbul 2019, 49.

[51] Thomas Aquinas, *On the Unity of the Intellect Against the Averroists*, İng. çev. Beatrice H. Zedler Milwaukee: Marquette University Press, Wisconsin1968, 73.

tedirler.[52] Dolayısıyla Batı düşünce dünyasında İbn Rüşd'ün düşünceleri başta Kilise otoritesi olmak üzere birçok düşünür tarafından müspet veya menfi eleştirilere muhatap olmuş olsa da zaman içerisinde onun etki alanın genişlemiştir. Burada özellikle onu referans alan rasyonalistler, ona atfedilen çifte hakikat teorisinden hareketle dinî, felsefî, siyasî birçok tartışmaya girmiştir. Bu tartışmalar bugün modern Batı siyasal sisteminin de temelinde yer alan sekülerizm açısından önemli açılımlar getirmiştir.

2. Arap/İslam Dünyasında İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük Hareketi

2.1. XX. Yüzyıl Arap/İslam Dünyasında İbn Rüşd Tartışmaları

Günümüz İslam coğrafyasındaki modern İbn Rüşd yaklaşımları, din-felsefe ilişkisi tartışması merkezlidir. Modern İbn Rüşd okumalarında Averroistlerin Avrupa'nın rasyonalizmi ve seküler aydınlanmayı hazırladıkları ortak bir kanaattir. Ancak XIII. yüzyıl Averroizm akımının fikirlerine dair objektif verilere ulaşılmasının güçlüğü günümüz bilgilerinin Renan düşüncesinden hareketle okunmasına zemin hazırlamıştır. Oysa İbn Rüşd'ün Batı düşünce dünyasında merkezî bir konuma gelmesi ve Averroizm'in oluşması XIV. yüzyıldadır.[53] İşte böyle tartışmalı bir durum doğal olarak İslam düşünce dünyasında da farklı okumalara sebep olmuştur. Örneğin bir tarafta radikal bir söylemle İbn Rüşd'ü modern Batı düşüncesinin seküler anlayışının fikir babası gören anlayışlar; diğer tarafta daha ılımlı bir söylemle onun düşüncelerinin Batı düşünce dünyasında yanlış anlaşıldığını ve onun İslam akideleri temelinde modernleşmeye bir referans olabileceği şeklindedir.

Modern İslam paradigmasıyla ortaya konulmaya çalışılan Modern İbn Rüşdcülük, bilhassa "Arap Rönesansı" (en-Nahda) hareketinin söylemleriyle gündeme gelmiştir. Arap Rönesans'ı olarak ifade edebileceğimiz bu düşünce sisteminde rasyonalizm ve aydınlanma Modern İbn Rüşdcülük akımının temel problematiklerini oluşturmuştur. Rasyonalizm ve aydınlanma düşüncesi, Doğu İslam dünyasında bilhassa Osmanlı'daki modernleşme hareketlerine bir

[52] Griffel, "Was Fakhr al-Dîn al-Râzî an Averroist after All?", 207.

[53] John Marenbon, "Ernest Renan and Averroism: The Story of a Misinterpretation", *Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Modern Europe*, Springer, Dordrecht 2013, 281.

alternatif olarak görülebilir. Çünkü Osmanlı'da modernleşme, birincisi Modern Batı düşüncesinin tamamen kabulü; ikincisi bu düşüncenin kendi değerlerimizle entegre edilmesi; üçüncüsüyse kendi değerlerimizin revize edilmesi şeklindedir. Oysa Modern İbn Rüşdcülükte Modern Batı düşüncesinin temellerinin zaten İslam dünyasıyla özdeşleştirilmesi olup nihayetinde bir modernleşme söz konusu olacaksa İslam'ın Batı'yı etkileyen düşünürlerinin İslam'da da modernleşme için bir rehber olması gerektiği şeklindedir.

İslam modernleşme tarihinde Cemâleddin Efgânî (ö. 1897), Müslüman coğrafyada Batı dünyasını kutsallaştıranların temel referans kaynağı olan Renan ile düşünsel tartışmaya ilk giren düşünür olarak kabul edilebilir. Efgânî, İslam-bilim problematiği tartışmasında Renan'a karşı reddiyeler yazmış, daha sonra öğrencisi Muhammed Abduh (ö. 1905) ile karşı cephede yer alan Farah Antûn'un (ö. 1922) fikirsel tartışmaları[54] bağlamında İbn Rüşd'ün Arap/İslam dünyasında özellikle Çağdaş Arap/İslam düşüncesinde yeniden gündeme gelmesi söz konusu olmuştur. Modern Arap/İslam düşüncesi açısından Abduh, Efgânî'nin çizgisini sürdürürken Antûn'un, Renan'ın ortaya koyduğu İbn Rüşdcülük teorisinden etkilenmiştir.[55] Buna rağmen Antûn'un fikirsel alt yapıdan yoksun polemik seviyesinde olan eleştirilerini ve Abduh'un kelamcı bir duruşla mantıksal akıl yürütmelere başvurması da dikkate alındığında Abduh'un İbn Rüşd'ü küfre düşme ithamından kurtarmaya çalıştığı söylenebilir. Bu durum karşısında Antûn, İbn Rüşd'ün sekülerizm olarak da adlandırabileceğimiz dini siyasetten ayırma önerisinin olduğunu; tabiata dair düşüncelerinde ise materyalist bir anlayışı benimsediğini iddia etmektedir. Antûn'un, Çağdaş Arap/İslam düşüncesine Renan'dan etkilenerek ortaya koyduğu bu iddiası, Arap laik/sekülerler ve Marksistler tarafından bir ideoloji olarak benimsenmiştir.[56] Görüldüğü üzere Batı dünyasında olduğu gibi

[54] İlgili tartışmalar için bakınız; Merdan Güneş, "Din, Bilim ve Siyaset Ekseninde Geri Kalmışlık Tartışması: Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Bakış Açısıyla Farah Antun-Muhammed Abduh Polemiği", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, 25/49, 2020, 1-55.

[55] Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 1/2, 1996, 1-94.

[56] Farah Antûn, *İbn Rüşd ve Felsefetüh*, el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire 1993, 65.

İslam dünyasında da İbn Rüşd'ün düşünceleri farklı perspektiflerle yorumlanmıştır. Özellikle bu yorumlamada düşünürlerin zihin yapısı ve referansları düşünürümüzün teorilerinin farklı mecralara kaymasına sebep olabilmektedir. Örneğin Abduh'un ortaya koyduğu fikirler, bu coğrafyada dindar âlimlerce İbn Rüşd'e yoğun ilgi uyandırırken; Antûn'un ortaya koyduğu fikirler ise laik ve Marksist çevrelerde İbn Rüşd'ün rasyonalizm ve sekülerizm temelli okunmasına sebep olmuştur.

Abduh, dinsel ıslahat söylemiyle yeni kelam düşüncesini kurarak Arap/İslam akılcılığını amaçlamaktadır. Antûn ise laiklik söylemiyle azınlık konumundaki Hristiyan Arapların hakkını arama ve rasyonel siyasetle demokrasi ve toplumsal eşitlik gibi temel hakları ortaya koymaya çalışmaktadır.[57] Bundan dolayı modern Arap/İslam düşüncesinde İbn Rüşd meselesi, rasyonalizm ve aydınlanma bağlamında çağdaş problemlerin konjonktürel durumuna bağlı olarak tarafların perspektiflerine göre farklı şekilde gündeme gelmiştir. Bu durum ise rasyonalizm ve aydınlanmaya yüklenilen anlam ve rolden kaynaklanmaktadır. Yine İbn Rüşd'ün felsefe tasavvuruna bu şekilde farklı anlam ve misyon yüklenmesi, Çağdaş Arap/İslam düşüncesinin gelenekle ilgili bir tavır alışıyla ilgilidir. Kısaca Çağdaş Arap/İslam düşüncesinin geleneğe karşı tavırlarını belirleyen yaklaşımlar, modern İbn Rüşdcülüğün temelini oluşturmuştur.

XX. yüzyıl Orta Doğu coğrafyasında Antûn ve takipçileri, İbn Rüşd'e İslam felsefesi geleneğinden daha farklı bir rol yüklemiştirler. Ancak ona böyle bir rol yüklemek zorlama bir yorum olmaktadır. Yani düşünürümüzün din ve felsefe perspektifini referans alıp ona sekülerizmin/dini devletten ayırmanın savunucusu rolü yüklemek onu yanlış anlamaya sebep olabilmektedir. Ona böyle bir rol yükleyenler, onun din ve felsefe anlayışındaki temel argümanlarından hareketle aklın önemini savunmasını, dinî birçok önermeyi akılla izah etmeye çalışmasını, görünürde aklın merkezde dinin ikinci planda olduğu izlenimini delil olarak göstermektedirler. Onlar, İbn Rüşd'ün dinle karşılaştırıldığında felsefenin dünyaya bakmakta alternatif bir yol sunduğu ve felsefeye kıyasla dinin felsefenin himayesinde olacağı kanaatindedirler. Oysa düşünürümüzün teorisi din

[57] Mîşâl Cuhâ, "İbn Rüşd beyne Farah Antûn ve Muhammed Abduh", *el-İctihâd*, 30, 1996, 61-87.

ve felsefesinin farklı metotlardan da olsa aynı doğruya işaret eden birer gerçeklik olduğu temeline dayanmaktadır.

Antûn, *İbn Rüşd ve Felsefetüh* adlı kitabında dinî ve seküler rejimler ayrımına giderek bu ayrım olmadan gerçek medeniyet, hoşgörü, adalet, bilim, felsefe veya ilerleme olmayacağı tezini ileri sürmüştür. O, İbn Rüşd'ün öğretilerini seküler bir devletin kurulması ve Batı bilimsel kültürünü teşvik etmesi bağlamında ortaya koymaya çalışmıştır. Yani İbn Rüşd'ün felsefesinin bilimsel düşünceye yönelik güçlü veriler verdiği ve modern uygarlığın anahtarı olduğu kanaatindedir.[58] Ancak İbn Rüşd'ün düşüncelerini sınırlı bir perspektifle okumak böyle bir iddiayı ortaya koyabilmektedir. Oysa onun din, felsefe, kelam gibi eserlerinin bütüncül bir şekilde okunması bu iddiaları çürütebilmektedir. Diğer taraftan İbn Rüşd'ün bu şekilde kimi düşünürlerce modern sekülerizmin öncüsü sayılması isabetli bir yaklaşım değildir. Onun zâhir-bâtın, din-felsefe, akıl-vahiy yorumlamaları yukarıda da belirttiğimiz üzere zaman içerisinde düşünürlerce farklı bir zeminde yorumlanmıştır. Örneğin zâhir-bâtın ayrımında bâtın dinsel kalıpların esnetilmesi ve sekülerleşme açısından dikkat çekici bir fenomen olarak kabul görmektedir. Günümüz dünyasında bu gibi kavramlar sorgulanmakta, insanlar dinî otoriteleri eleştirebilmekte ve ortak yaşam kültürünün bir tezahürü olarak insan ürünü yasalar ortaya koyabilmektedir. Bu anlamda Abduh'un, dönemi itibariyle dinî bir otorite olan halifenin dinsel kimliğini yeniden tanımlamaya çalışması, onun Müslümanlar için seküler/laik düşünceye bir zemin hazırlığı olarak telakki edilebilmiştir. Yine Antûn'un daha çok Renan'ın *Averroes et Averroisme* adlı eserine referansla sübjektif ve pozitivist bir yaklaşımla ortaya koyduğu teorilerinden dolayı Abduh ve Reşîd Rızâ (ö. 1935) tarafından eleştirilmiştir. Böylece İbn Rüşd'ün rasyonalist ve realist yaklaşımını, kimi düşünürler Latin İbn Rüşdcüleri[59] ve Renan paralelinde pozitivist bir perspektifle yorumlayarak laik anlayışlar için bir reçete sunarken kimileriyse onun görüşlerinden hareketle İslam düşüncesinde yeni bir "ihya" hareketi başlatmaya çalışmışlardır.

[58] Fauzi M. Najjar, "Ibn Rushd (Averroes) and the Egyptian Enlightenment Movement", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 31/2 2004, 202.

[59] Hatice Nur Erkızan, "İbn Rüşdcülük: Batı'daki Tarihsel ve Felsefî Gelişimi Üzerine", *Journal of Islamic Research*, 21/2, 2010, 73-82.

Arap/İslam dünyasında İbn Rüşd okumalarında Antûn-Abduh tartışmaları etkili olmuştur. Abduh, Antûn'un İbn Rüşd'ü materyalist olarak göstermeye çalışmasına karşı İbn Rüşd'ü vahiy ile aklın mutlak uyumunu öne süren bir geleneğin örneği olarak göstermiştir. Buna karşın Antûn'un birkaç Çağdaş Arap/İslam aydın takipçisi İbn Rüşd'ü, dinin otoritesinden kurtulmak için laikliğe ve akla merkezi bir rol verdiği şeklinde referans olarak göstermişlerdir. Bu temelde Antûn'un takipçilerinin ileri sürdüğü laik görüş genel anlamda Abduh ve takipçileri tarafından reddedilmektedir.[60] Antûn'un Renan'dan etkilenerek yazdığı makalelere karşı Abduh, *el-Menâr* dergisinde eleştiriler yayımlamıştır.[61] İşte bu tartışmalarda İbn Rüşd'ün Modern Arap/İslam düşüncesine etkisi, biri onun düşüncelerinin pozitivist bir perspektifle laik bir düzene kaynaklık etmesine; diğeri İslam düşüncesinde yeni bir yapılanma hareketine kaynaklık etmesine referans olacak şekilde iki anlayış üzerinden dikkat çekmektedir.

2.2. Günümüz Arap/İslam Düşüncesindeki Tartışmalar

İbn Rüşd XII. yüzyılda vefat etmiş bir Endülüs filozofu olup uzun yıllar Doğu İslam dünyasında görmezden gelinmiştir. Dolayısıyla XX. yüzyıl Arap/İslam dünyasındaki çağdaş tartışmalarında düşünürümüzün referans alınması bir yönüyle ironi, bir yönüyle de anakronizm şeklinde yorumlanabilir. Örneğin Orta Doğu coğrafyasında radikalizm ve fundamentalizmin hızla artması karşısında 1987'de bir grup akademisyen ve entelektüel akıl ve liberalizm merkezli *Lecnetü't-Tenvîr*'i kurarak kendilerine Batı'daki İbn Rüşd araştırmalarını referans almışlardır. Bunlara göre İbn Rüşd felsefesi, XX. ve XXI. yüzyıllarda İslamî entelektüel medeniyetin yeniden canlanması, sosyal ve siyasal gelişme için vazgeçilmez olarak görülmektedir. Bunlar İbn Rüşd nasıl Avrupa Aydınlanması'nda kilit rol oynamışsa liberal-laik Arap entelektüelleri için de bir ilham kaynağı olacağı kanaatindedirler. Dolayısıyla düşünürümüzün felsefesi Arap/İslam dünyasında dinî, entelektüel, siyasal ve sosyal reformlar için araçsallaştırılmıştır.

[60] Sarrió, "The Philosopher as the Heir of the Prophets", 45-46.

[61] M. Cüneyt Kaya, *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, 391.

Düşünürümüzün Avrupa üzerindeki etkisi Arap/İslam düşüncesinde liberal, seküler, aydınlanmış ve modernist bir geleneğin oluşması için bir reçete olarak kabul edilmektedir. Kimi düşünürler, onun felsefe ile din arasındaki ilişkiye bütüncül yaklaşımını Arap/İslam düşüncesinin temel problemlerine bir çözüm olarak görmektedirler. Yani, din ile felsefe arasında bir çelişki/çatışma olmadığı tezini bu gün Orta Doğu coğrafyasının bunalımdan çıkmasında bir araç olarak sunmaktadırlar. Çünkü düşünürümüzün yaşadığı dönemdeki birçok tartışma bugün hala Arap/İslam dünyasında devam etmektedir ki onun çözüm önerileri bugün için de geçerlidir.[62] Ancak kimi düşünürler onu sekülerizmin fikir babası kabul edilmesi nedeniyle ona mesafeli yaklaşmaktalar. Çünkü bunlara göre bu coğrafyada mevcut yönetimlerin değişmesi temel problemlerin de çözülebileceğinin habercisidir. Oysa bu statükocu düşünürler mevcut hegemonyanın devamını kendi idealleri açısından vazgeçilmez görmektedirler.[63] Düşünürümüze düşünce dünyasında bu şekilde farklı roller yüklenilmesi aslında onun düşüncelerine bakışın objektif bir yaklaşımdan uzak olunmasından kaynaklanmaktadır.

Batı'da İbn Rüşd'ün felsefesinin, felsefe-din anlayışından hareketle Kilise ile devletin otoritelerinin ayrılması zemininde okunması Arap/İslam dünyasında dinî, fikrî, siyasî ve ictimaî reformların ilham kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Antûn, laik bir devletin ve Batı bilim kültürünün kendi coğrafyalarında oluşması için İbn Rüşd'ün öğretilerini referans göstererek gelenek ile dinî otoritenin ayrılması gerektiği iddiasındadır. Dahası modern İbn Rüşdcülük, Hristiyan Avrupa'daki Kilise ve devletin ayrılması gibi İslam dünyasında olası bir ideal olarak kabul görmüştür. Diğer taraftan İbn Rüşd'ün felsefe ile vahyin uyumu, ilahî bir metin olan Kur'an'ın hakikatin kaynağı olması ve ilahî söylemin felsefe yapmayı engellemediği gibi düşünceleri karşı cephenin temel argümanlarındandır.[64] Dolayısıyla düşünürümüzün din-felsefe veya

[62] Najjar, "Ibn Rushd)Averroes) and the Egyptian Enlightenment Movement", 205-207.

[63] Najjar, "Ibn Rushd)Averroes) and the Egyptian Enlightenment Movement", 203-207.

[64] Pasnau, "The Islamic Scholar Who Gave Us Modern Philosophy Averroës' Writings on Aristotle Shaped Western Philosophy as We Know It", https://

akıl-vahiy anlayışı bir grup tarafından uzlaştırmacı; diğer bir grup tarafından antinomi olarak anlaşılmıştır. Bu şekilde farklı bir anlaşılmayı, din-felsefe veya akıl-vahiy paradigmalarına epistemik veya ontoloji perspektiflerinin farklılığına bağlayabiliriz.

Modern İbn Rüşdcülüğün epistemolojik yaklaşımlarıyla dikkat çeken Muhammed Âbid el-Câbirî'nin (ö. 2010) İbn Rüşd felsefesiyle ilgili düşüncesinin merkezinde yer alan modern Arap/İslam düşüncesinin yenilikçi, muhafazakâr, seküler, ilmî, liberal hatta Marksist perspektiflerin etkilerini değerlendirmek önemlidir. Çünkü modern İbn Rüşdcülük düşüncesi ideolojik ve epistemik temelli iki farklı etki alanına sahiptir. İdeolojik çerçevede Marksist, sekülerist, milliyetçi ve İslamcı söylemler dikkat çekerken, Marksistler düşünürümüzü genellikle laiklik ve diyalektik materyalizmin ilham kaynağı olarak görmektedirler. Örneğin Semîr Emîn (ö. 2018) isimli Marksist düşünür, İbn Rüşd'ü Arap-İslam geleneğindeki ilerlemeci anlayışla çağımıza uygun hale getirilerek yeniden yorumlanması gerektiği kanaatindedir.[65] Böylesi bir anlayışa karşın Abduh'un yeni kelam projesinde İslam rasyonalizminin ihyası çalışmasının, İslam'ın hem ruhanî hem dünyevî olanı ihtiva etmesinden kaynaklı diğer dinlere üstünlüğü iddiası laikliğe karşı İslamcılığın "şümûl" ideolojisini oluşturmuştur.[66] Şümûl ideolojisi Arap/İslam coğrafyasında laik ve Marksist akımlarının dünya anlayışına bir meydan okuma şeklinde yorumlanabilir. Çağdaş Arap/İslam düşüncesi bağlamında Câbirî, yapısalcılık ve bilim felsefesiyle birlikte rasyonel eleştiriler ve aydınlanma amacıyla İbn Rüşdcülüğün yeni formunu oluşturarak bilim ve düşünce sahasında yeni bir felsefe meydana getirme girişiminde bulunmaktadır. Câbirî'nin İbn Rüşd ile ilgili düşünceleri kendi zihnindeki rasyonel akılcılığın bir yansıması olarak kabul edilebilir. Buna göre İslam coğrafyasındaki epistemolojik kopma çerçevesindeki kavramların yapısı ve aydınlanma olarak adlandıracağımız yeniden tedvin asrının söylemleri onun kaygı duyduğu durumlardır. Onun İbn Rüşd felsefesi, Mağri-

www.neh.gov/humanities/2011/novemberdecember/feature/the-islamic-scholar-who-gave-us-modern-philosophy), Erişim: 26.04.2024).

65 Semîr Emîn, *Ezmetü'l-Müctemail-Arabî*, Darü'l-Mustakbeli'l-Arabî, Kahire 1985, 150.

66 Anke von Kügelgen, "A Call for Rationalism: 'Arab Averroists' in the Twentieth Century", *Alif: Journal of Comparative Poetics*, 16, 1996, 104-109.

bî bilinç dışını meydana getiren ve epistemolojik kopma noktasını oluşturan din-felsefe ayrılığına dayanmaktadır. Böylece laiklik meyilli bir İbn Rüşd epistemolojisini oluşturma çabası onu oryantalistlerin İbn Rüşdcülüğüne yaklaştırmaktadır.

Câbirî, din-felsefe ilişkisindeki "farklılık" kavramıyla, İbn Rüşd'ün burhanî epistemolojik yapıya dair düşüncesi arasında zorunlu bir şartın olduğu kanaatindedir. O, İbn Rüşd'ün felsefeyi metot açısından dinden soyutlayarak felsefenin bilimsel kalmasını sağladığı ve dini felsefeden ayrı tutarak onu felsefîleşmeden koruduğu ve temel inanç ilkelerinin kaybolup gitmesini önlediği kanaatindedir. Aynı zamanda İbn Rüşd'ün Hak'tan geldikleri için din ve felsefenin hakikat arayışı açısından birbirini destekleyen yapılar olması gerektiği düşüncesine sahip olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla Câbirî, düşünürümüzün *Faslü'l-Makâl*'ını ön plana çıkarmakla dine başvurarak felsefenin meşruiyetini savunduğunu vurgulamaktadır. Yine İbn Rüşd'ün din ile felsefe arasındaki ilişkiye dair "sütkardeş" metaforuyla Gazzalî'nin felsefe karşıtı fetvasının temelden yoksunluğunu ispat etme çabasına değinmektedir. Ona göre İbn Rüşd'ün bu çabası, birbirinden farklı disiplinler olan din ile felsefenin içsel tutarlılıklarının rasyonel bir perspektifle nitelendirmektedir. Böyle bir perspektifin amacı İslam'daki din-felsefe ilişkisi meselesinin metodolojik sorununu çözmeye çalışmak ve din-toplum ilişkisi çerçevesinde kelamî-fıkhî ihtilaflar menşeli dinî-siyasî bağnazlığa karşı olumlu bir cevap meydana getirmektir.[67] Bundan dolayı düşünürümüz İbn Rüşd okumalarında mutlak geleneksel veya modernist bir tutum yerine daha makul bir yaklaşım sergilemektedir. Böyle bir yaklaşım onun daha sağlıklı anlaşılmasında önemlidir.

Câbirî, "çifte hakikat" teorisinin Latin Averroistlerin Kilise ile çatışmada kullandıkları temelsiz bir söylem olması dolayısıyla İbn Rüşd'e atfedilemeyeceği kanaatindedir. Çünkü İbn Rüşd'ün düşüncelerinden din ve felsefe mevzularında hakikatin birliği realitesini görebiliriz. Dahası İbn Rüşd'ün âlimler ile halkın bilgi ve algılamasına yönelik yaptığı yorum ile "çifte hakikat"teki âlimlerle halk ara-

[67] Muhammed Âbid el-Câbirî, "Mukaddime Tahlîliyye", *Faslü'l-Makâl fî Takrîri mâ beyne'ş-Şerîa ve'l-Hikme mine'l-İttisal* içinde, nşr. Muhammed Âbid el-Câbirî, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1997, 50-54.

sında iki farklı gerçekliğin olduğu iddiası birbirinden ayrı şeylerdir. Buna göre İbn Rüşd, âlimler ile halkın farklılığının insanların bilgi düzeyindeki idrak biçimlerinin farklılığından kaynaklanmakta olup her iki grup da dinî akideleri kabul etme hususunda aynı düzeyde sorumludurlar. Bundan dolayı farklılık yalnızca bilgi ve ilimde bulunmaktadır. Câbirî, aklın ve varlığın birliğini kabul eden İbn Rüşd'ün hakikatin birliğinin yalnızca din ile felsefe ilişkisinde değil felsefe ve bilim ilişkisinde de mevcut olduğuna inandığı kanaatindedir.[68] O, seküler eğilim açısından felsefî düşünceyi Mağrib yerel ideolojisi ile ilişkilendirmeye çalışarak yapısalcı bir yöntem arayışı ile dikkat çeker. Onun farklı zaman ve zeminlerdeki düşüncelerinden hareketle seküler-laik söylemlerinin açık ve net olmadığını söyleyebiliriz.[69] Dolayısıyla İbn Rüşd'ün modern okumalarındaki kafa karışıklığına Câbirî'de de rastlamak mümkündür.

XX. yüzyıl Orta Doğu coğrafyasındaki kimi İbn Rüşd takipçileri, Hristiyan Avrupa'daki gibi din ile devletin ayrılması bağlamında Kilise'nin otoritesinin yıkılması gibi Müslüman coğrafyada da hilafet ile siyasî yönetimin ayrışmasına öncülük edeceği kanaatindedirler. Bunlara göre eğer İbn Rüşd, Batı'da dinî reformlara ve aydınlanmaya katkıda bulunduysa, Arap-Müslüman dünyasında da böyle bir şeyin gerçekleşmesi için ilham kaynağı olabilir. Dahası bazı düşünürler, İbn Rüşd'ü Arap/İslam coğrafyasında rasyonalizmin duayeni ve aydınlanma hareketinin öncüsü görmektedirler. İşte böylesi bir ideolojik tutum İbn Rüşd'ün fikirlerinin anlaşılamaması veya yanlış anlaşılmasına sebep olabilmektedir. Aynı zamanda günümüz Orta Doğu'sunda görülen radikal hareket ve söylemlerin Batı bilimsel başarılarına karşı çıkılması çağrısı yapıldığı bir zeminde, İbn Rüşd felsefesinin doğru bir şekilde anlaşılması ve anlatılması önemlidir.[70] Onun metodolojik olarak rasyonellik düşünceleri ve siyasî çözümlemeleri, günümüz İslam dünyası için büyük önem arz etmektedir. Örneğin o, burhanî yöntem ile dinî kurallar arasında bir bağlantı kurmakta ve dinin rasyonaliteye ve realiteye de hitap eden yönünden bahsetmektedir. Dolayısıyla

68 Câbirî, *İbn Rüşd*, 180-182.

69 Hasan Hanefî & Muhammed Âbid el-Câbirî, "Laiklik ve İslam", çev. Muammer Esen, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 8/3-4,160-165.

70 Najjar, "Ibn Rushd (Averroes) and the Egyptian Enlightenment Movement", 204-205.

her ne kadar onun düşüncelerinden sekülerizm anlaşılmasa da en azından günümüz birtakım heteredoks ve fanatik din anlayışlarına bir entelektüel cevap olabilir.

İslam felsefesinde din-bilim ilişkisi, din-felsefe, akıl-vahiy bağlamında irdelenmektedir. Meşşâî filozoflar, din ile felsefenin hakikatin farklı ifadelendirilmesi olduğu iddiasından hareketle bunların uzlaşmasından bahsetmişlerdir. Dinsel metinlerle felsefenin görünürde çatışmaları karşısında, dinsel metinleri temel kriterler çerçevesinde yorumlayarak uzlaştırmaya çalışmışlardır.[71] Örneğin İbn Rüşd, Kuran'daki dünyayı anlamada felsefî prensiplerle uyuşmayan ifadeleri mecazî olarak yorumlamanın gerektiği kanaatindedir. İşte böyle bir felsefî anlayış, Skolastik düşünce karşısında insanların gerçeklere ulaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla Kilise'nin kontrolündeki Orta Çağ Avrupa'sında Rönesans ve Reformun oluşması bu felsefî anlayışla ilişkilendirilebilir.[72] Bu bağlamda dinsel metinlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasında kilit rol oynayan böyle bir anlayış gerek Batı düşüncesinde gerekse modern Arap/İslam coğrafyasında din-felsefe, akıl-vahiy, din-bilim anlayışı üzerinde önemli paradigma değişimlerine zemin hazırlamıştır.

İbn Rüşd, birçok düşünür tarafından Batı rasyonalizmi ve bilimciliğinin temelini oluşturan filozof olarak görülmektedir. O, din-felsefe, akıl-vahiy ilişkisine dair perspektifleriyle birçok Batılı düşünürü etkilemiş; fikirleriyle toplumsal değişimde aktif bir rol oynamıştır. Din-bilim ilişkisi bağlamında metnin rasyonel, objektif, diyalektik yorumunda o, din-felsefe veya akıl-vahiy arasında kurduğu ilişkide dil ve edebiyat prensipleriyle uyumlu bir lafız ya da ifadenin zâhirî manası haricinde kullanılmasını mümkün kılan te'vîl yöntemine müracaat edilmesini zorunlu görmüştür.[73] Nihayetinde İslam kültüründe edebiyat; ontoloji, kozmoloji ve psikolojiye dair metafizik alanlarla iç içedir. Kur'an' ifadelerinde de ontoloji ve epistemoloji birlikte incelenmektedir. Aslında kozmik evren ile ilahî metinler, Tanrısal iletilerin farklı referansları olarak

[71] Hasan Özalp, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, 45.

[72] Artur Vladimirovich Sagadeev, "Ibn Rushd and the Islamic Philosophical Tradition", *Unesco: The Courier*, 9, 1986, 25-28.

[73] Hüseyin Sarıoğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, 212-213.

kabul edilebilmektedir.[74] Dolayısıyla Kur'an'ın anlaşılmasında biri metnin zâhirî ve literal anlamından hareket eden tefsir, diğeri zâhir anlamın ötesinde kişiyi olguların manevî hakikatine yönlendiren te'vîl yöntemi olmak üzere birbirini tamamlayan iki tür yorumlama yöntemine başvurulmaktadır.[75] Düşünürümüzün böyle bir metodun uygulanmasında aklı referans alması; yani felsefî, sezgisel ve zihnî olması, dirayete ağırlık vermesi, analiz ve sentezi kullanması ön plana çıkmaktadır.[76] İşte düşünürümüzün bu açılımları kimi düşünürlerce bir anlamda metodik olarak din-bilim farklılığından bahsedilmesine ve sekülerizm anlamında birtakım nüvelerin edinilmesine imkân tanıdığı şeklinde kabul edilmektedir.

Günümüz İslam düşüncesinin modern seküler saldırılar karşısında kendisini muhafaza edebilmesi için kendi felsefî ve entelektüel mirasını ve tarihini yeniden keşfedip devreye sokması, revize etmesi ve bütünleştirmesi önem arz etmektedir. Çünkü İslam düşüncesinin felsefî ve entelektüel mirası derin olmasına rağmen modern seküler saldırılar karşısında henüz istenilen boyutta ortaya konulamamaktadır. Diğer taraftan günümüz Müslüman entelektüelleri felsefeyi, teolojik meşruiyetten yoksun olması nedeniyle sınırlı bir alan olarak görmektedirler. Oysaki uluslararası kurum, hukuk ve global çağdaki kültürde teolojiden ziyade felsefe merkezî bir konumdadır. Her ne kadar kimi Müslüman aydınlar liberalizm, sosyalizm ve kozmopolitlik dilini konuşabilseler de kullandıkları kimi geleneksel entelektüel kavramlar günümüz dünyasında problemlerin çözümünde yetersiz kalmaktadır. Oysa modern dünyada Tanrı'ya ve onun öğretilerine antagonist veya yabancı olan büyük bir laik-seküler kesim vardır. İslam dünyasında var olan veya potansiyel felsefî materyalleri gün yüzüne çıkarmak ve mevcut sisteme dâhil etmek ve aktarmak, Müslüman dünyasının ihyası için vazgeçilmezdir. Böyle bir faaliyet, İslam dünyasının belli ideoloji hapsedilmesi, gettolaştırılması ve metafizik nihilizm gibi olumsuz-

74 Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar, İz Yayıncılık, İstanbul 2001, 204.

75 Muhammad Salleh Ja'afar, "Doğuya Yolculuk: İslamî Hermeneutiğin Bir Tarzı Olarak *Te'vil*", çev. Sabri Yılmaz, *Kader: Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2004, 167-168.

76 Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Dinsel Söylemin Eleştirisi: Dinsel Metinleri Anlamada Bilimsel Bir Yönteme Doğru*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2002, 168.

luklardan kurtulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü Modern Çağ'da potansiyel değişim ve dönüşümler, hâkim felsefenin seküler diliyle gerçekleşebilmektedir. Dahası seküler bir dünyada insanlığı teolojik bir dil değil; özgürlük, adalet, demokrasi, eşitlik ve kardeşlik gibi değerler bağlamında dinselden sekülere kaymış felsefî olgular pratiği motive edebilmektedir.[77] Modern bireyin manevi arayış hali bile "seküler maneviyat" çerçevesinde, kurumsal dinden uzak, içerisine felsefi argümanların dahil olduğu yap-boz tekniği ile inşa edilebilmektedir.[78] İşte bu süreçte taraflardan biri felsefî dile sahip değilken diğeri de dinsel paradigmalara düşman veya yabancı olduğundan ortak bir söylem veya eylem gerçekleştirememektedirler. İslam coğrafyasında dinle felsefe arasında görünürde var olan gerilimlerin uzlaştırılabilmesi için İbn Rüşd'dün ve Thomas Aquinas'ın ortaya koyabildiği felsefî ve teolojik dili konuşabilen bir söylem birliği olması önem arz etmektedir. Fakat İslam dünyasındaki kimi ötekileştirici anlayışlar, kendi felsefî mirasının keşfedilip düşüncenin ön saflarına taşınmasına engel olduklarından Müslüman coğrafyanın seküler Batı'nın eleştirel-felsefî düşüncesine yabancılaşmayla mücadele edememektedirler. Kısacası İslam coğrafyası farklı nedenlerle de olsa seküler, rasyonel Batı düşüncesine tam anlamıyla cevap verememektedir. Bundan dolayı günümüz Doğu dünyasında hâkim olan otoriter, irrasyonel dinî anlayış ile Batı'nın demokratik, seküler, rasyonel dinî anlayışı arasında, felsefeye olan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır.[79]

Batı'da sekülerizmi İbn Rüşd ile refere etme, ilahî metinlerin yorumlanmasında dinî otoritenin yani Kilise'nin mutlak otoritesine karşı çıkış ile ilişkilendirilmektedir. Bunu da düşünürümüzün kutsal metinlerin anlaşılmasında rasyonel aklı yani Aristotelesçi aklı merkeze alması anlayışına dayandırmaktadırlar. Kilise, ilahî metni yorumlarken akla herhangi bir fonksiyon yüklemezken İbn Rüşd ise dinsel metinlerin yorumlanmasında akla aktif bir fonksiyon yüklemektedir. İşte buradan hareketle birçok düşünür, İbn Rüşd'ün

[77] Byrd, *Islam in a Post-Secular Society*, 37-38.

[78] Hasan Sarı, "Dinin Postmodern Hâli: Elif Şafak'ın Roman Kahramanları Dolayımında Sosyolojik Bir Analiz", *Kültür Araştırmaları Dergisi* 19 (10 Aralık 2023), 216.

[79] Byrd, *Islam in a Post-Secular Society*, 41.

düşüncelerinden mülhem olarak kendi Kilise otoritesine meydan okumaktadır. Fakat Batı'da gerçekleşen bu durum İslam dünyası için aynı şeye karşılık gelmez. Çünkü İslam dünyasında oluşum dönemi haricinde kutsal metnin yorumlanmasında mutlak bir otorite yoktur. Kilise'nin aksine İslam dünyasında fakihler, müfessirler ve mütekellimler ilahî metinleri temel prensipler çerçevesinde farklı şekilde yorumlayabilmektedir. İbn Rüşd'ün düşüncesi hermeneutik bağlamda değerlendirildiğinde onun ilahî metni yorumlamada söylemin mekânı ve zamanı dikkate alındığında günümüz anlamıyla sekülerizmi akla getirmesi zorlama bir yorum olmaktadır. Çünkü İslam'da metnin yorumlanmasında yukarıda da belirttiğimiz gibi mutlak bir otoritenin yerine, temel ilkeler vardır. İşte bu bağlamda düşünürümüz de mutlak otorite yerine temel ilkeleri ortaya koymaya çalışmakta ve bu ilkelerin neler olması gerektiğine dair kafa yormaktadır. Yine İslam dünyasında geçmişten beri var olan bu ilkeleri o, daha sistematize ve fonksiyonel bir hale getirmeye çalışmaktadır.[80] İlahî metinlerin yorumlanması hususunda İslam dünyasındaki durum ile Batı'daki durumun benzetilmeye çalışılması eksik ve yanlış bir tutum olur. Böyle bir yanlış ve eksik tutumu ise daha ziyade Batı'ya öykünmeye çalışan ve kendi potansiyellerinin farkında olmayan kimi düşünürler sergilemektedir.

Arap/İslam dünyasındaki kimi düşünürler Orta Doğu'daki modernleşme çabalarıyla İbn Rüşd arasında kurulan ilişkinin, bir düşünce formu olarak akılcılığın insanlığın manevî boyutlarını ve insanın Tanrıyla olan ilişkilerini ihmal/inkâr ettiği ve yanlış yorumladığı kanaatindedirler. Ancak düşünürümüz, akıl anlayışıyla rasyonalitenin ve manevî hayatın lehine bir argüman ortaya koymaktadır. Çünkü o, teorilerinde sadece akla fonksiyon yükleyip diğer bilgi edinme yollarını ihmal/inkâr etmemektedir. Nihayetinde onun akıl-vahiy veya din-felsefe tartışmaları birinin inkâr edilip diğerinin yüceltilmesi veya kompartımanlaştırılması değil; "mutlak hakikat"e ulaşmada farklı fonksiyon ve işlevleri olan birer unsurdurlar. İşte bu bağlamda onun bu tartışmalarda ortaya koyduğu perspektifleri ontolojik zeminden ziyade epistemik bir zeminde değerlendirmek ve anlamak daha makul bir çözüm olarak görülebilir.

[80] Leaman, *İslâm Felsefesi*, 236-238.

Modern dönemde din felsefesinde irdelenen temel dinî kavramlara radikal eleştiriler yapılmakta ve alternatif kavram ve önermeler teklif edilmektedir. Yani mutlakiyetçi, monarşik ve ataerkil yapılı dinî kavramlar ve söylemler modern düşünce mantığıyla eleştirilebilmektedir. Ancak din felsefesinin en temel kavramlarından "Tanrı" geçmişte ve günümüzde farklı şekillerde irdelenmiş olsa da sonuçta insan tasavvurunun algılarıyla imgelenmekle birlikte "O", Tanrı olarak varlığını sürdürmektedir. Çünkü bilimin bir zamanlar mutlak hakikati belirleme hegemonyası artık kaybolmuş durumdadır. Bundan dolayı akıl-vahiy veya din-felsefe doğal olarak birbirinin tamamlayıcısı olup birbirleriyle uzlaştırılması söz konusudur. Ayrıca her iki alanının ana enstrümanlarının rasyonel ve teoloji perspektifleriyle yeniden gözden geçirilmesi ve yapılandırılması bunlar için faydalı alacaktır. Böyle bir teşebbüsü geçmişte İbn Rüşd'ün dinsel ve akılsal verilerin birbiriyle çelişmezliğini ortaya koyduğu delil ve burhan temelli felsefeyle dinin getirdiği şeylerin birbirleriyle çelişmeyeceği düşüncesinde görmemiz mümkündür. Onun hakikatin hakikate zıt olamayacağı, nihayetinde felsefenin dinin dostu ve aynı memeden süt emmiş kardeşi olması[81] tezi bu teklifimizi destekler mahiyettedir. Bu bağlamda pozitif ve seküler bilimle geleneksel "Tanrı" tasavvurundaki kırılmaların tespit edilerek diyalojik veya düalist mantık temelli bir etkilenim paradigmasının meydana getirilmesi her iki alan için önemlidir.[82] Bu bağlamda akıl-vahiy bir dikatomi olarak değil bir uzlaşı alanı olarak görülürse, dinsel ve bilimsel hakikatler daha kolay anlaşılabilir.

Sonuç

İbn Rüşd, İslam ve Batı düşünce dünyasında önemli bir yere sahiptir. Buna binaen son iki asırdır onunla ilgili birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda onun düşüncelerine dair farklı perspektifler ortaya konulmuştur. Bazı düşünürler onu rasyonalist, pozitivisit, laik-seküler, aydınlanmacı bir düşünür olarak kabul etmişken bazıları entelektüel ve felsefî yönüne vurgu yaparak daha çok Aristoteles yorumculuğu merkezli bir okuma yapmışlardır. Bazı çalışmalarda, yaşadığı dönemin toplumsal değerlerine karşı

[81] İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 125.
[82] Özalp, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, 168-169.

çıktığı, dinî-ahlakî konulara kayıtsız kaldığı gibi ithamlar söz konusu iken son dönemlerde ise onun yorumculuğunun ötesinde büyük bir fâkih, kadı ve tabip olmakla birlikte özgün bir düşünür olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Böyle birbirinden farklı figürler olarak ortaya konulması onunla ilgili objektif ve tutarlı bir anlayış belirlemeye engel olabilmektedir. Bilhassa hâkim paradigmanın da desteğini alan sekülerist, pozitivist, Marksist akımların onu düşünsel anlamda sahiplenmeye çalışması, gerçek düşüncelerinin ortaya konulmasında büyük bir engel olarak görülebilir.

Bu çalışmamızda İbn Rüşd'e atfedilen "çifte hakikat" teorisi ile Orta Çağ Avrupası'nda önemli bir akım olan Averroizm, Yeni Çağ'da "Aydınlanma", Arap/İslam dünyasında "Modernleşme" hareketleri arasındaki ilişki çerçevesinde sekülerizm tartışmasını ortaya koymaya çalıştık. Bu tartışmaların temelinde İbn Rüşd'ün akıl-vahiy anlayışı referans alınmış olmakla birlikte aslında ona atfedilen "çifte hakikat" teorisi ile onun akıl-vahiy anlayışı özdeş değildir. Nihayetinde onun akıl-vahiy anlayışı bir ve mutlak olan hakikatin farklı veçheleri, diğer ifadeyle bir ve mutlak olan hakikate ulaşmanın farklı yolları şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca akıl-vahiy ayrımı ontolojik bir ayrımdan ziyade epistemik bir ayrım olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda ona atfedilen "çifte hakikat" teorisinden hareketle laiklik veya sekülerizm ideolojilerini çıkarma; Orta Çağ'da Kilise'nin hegemonyasından kurtulma, Yeni Çağ'da bilimsel gelişmelere engel olarak görülen Skolastik/dogmatik düşünceden ayrılma, Arap/İslam düşüncesindeki modernleşme ise Batı'ya kıyasla geri kalmışlıktan ve mevcut yönetimlerin baskısından kurtulma için bir çıkış yolu olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla ona "çifte hakikat"i atfetmek siyasî/ideolojik bir yaklaşımın ürünü olabilir.

Batı düşünce tarihinde XIII. yüzyıldan itibaren İbn Rüşd'ün din-felsefe anlayışı bağlamında temellendirilen "çifte hakikat" tezinden hareketle sekülerizmle onun akıl-vahiy anlayışı arasında ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Ancak ona göre söylem ve metotları farklı olsa da akıl-vahiy birbirinden ontolojik bağlamda bağımsız alanlar olmayıp epistemik anlamda mutlak hakikate ulaşmada farklı yollardır. Batı'da sekülerizm anlayışı Kilise'nin ilahî metinleri yorumlamada mutlak otorite olarak kabul edilmesine karşı

bir tepki hareketi olarak temellendirilebilir. Kilise, kendisini ilahî hitabın okunması, anlaşılması ve yorumlanmasında mutlak otorite görmüş, ilahî metnin anlaşılması bağlamında din dilini kendi sistemleri çerçevesinde oluşturmuştur. İşte buradan hareketle İbn Rüşd'ün ilahî metinlerin aklî ve naklî yorumlanması yaklaşımını kendilerine rehber edinen ve bunun akılla vahyin farklı alanlar olacağı zeminine yerleştiren kimi Orta Çağ Batılı düşünürler sekülerizm hareketini başlatmıştır. Ancak bu hareket, İbn Rüşd'ün din-felsefe veya akıl-vahiy ilişkisine dair düşüncelerini yanlış bir zeminde ele almışlardır. Yani Kudüs'ün söylemlerini Roma'nın söylemlerinden bağımsız görme anlayışında olan kimi düşünürler dinle günlük hayatın farklı alanlar olmasını ve dolayısıyla Kilise'nin otoritesinin dinî hayatla sınırlandırılıp aklın otoritesini ise hayatın her alanına yayma ve bu iki alan arasında mutlak bir ayrıştırma yoluna başvurmuştur. Oysa İbn Rüşd'ün dinle felsefeyi mutlak hakikate ulaşmaya çalışan iki yolcu olarak ifade etmesi, kimi Batılı düşünürler tarafından bu iki alanın mutlak olarak birbirinden bağımsız ve birbirlerine müdahale etmeyen alanlar olarak değerlendirilmiştir. Ancak düşünürümüz her ne kadar iki alandan bahsetmiş olsa da bu iki alan birbirini tamamlayan bir bütünün parçaları misali hakikatin yolcuları olup bu alanlar arası geçişler vardır. Dolayısıyla bu iki alanın antinomi şeklinde veya düşman olarak değil birbirini tamamlayan bir yapı olması söz konudur.

Modern İbn Rüşdçülük, Renan'ın tezinden hareketle Latin Averroizmi'nin sübjektif bir yaklaşımının tezahürüdür. Bu anlayış Orta Çağ'da Kilise'nin düşman ilan ettiği bir olgu ve Renan'ın subjektif düşünceleri, önyargılı anlayışları ve retorikleriyle oluşmuştur. Nitekim Renan, düşünürümüzü Doğu/İslam ile Batı/Hristiyan tartışması perspektifiyle yorumlamaya çalışarak subjektif bir tutum sergilemiştir. Onun ortaya koymaya çalıştığı İbn Rüşd'ü belirli bir kalıba sokma çabası, netice itibariyle Averroizm'in de ideolojik/subjektif bir yaklaşıma evrilmesine zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı onun tezinden mülhem tarihsel bir olgu olan modern İbn Rüşdcülük kavramını kullanmak risklidir. Böyle bir durum Oryantalizm'in değer yargılarının merkezde olduğu ideolojik bir temele dayalı olması nedeniyle asıl olan İbn Rüşd felsefesinin kaynağından araştırılmasını engellediği gibi özellikle İslam dünyasındaki

objektif, makul ve bilimsel bir İbn Rüşd araştırmasına da engel olmaktadır.

Yakın döneme kadar Arap/İslam düşünce tarihinde İbn Rüşd'ün hakikat öğretisi "çifte hakikat" ve "hakikatin birliği" bağlamında tartışılmıştır. İbn Rüşd, din ile felsefe ilişkisini köklü ve sağlam bir temele oturtmak için hem dinî hem de aklî referanslar kullanmış ve bu iki hakikati delillendirmeye gayret etmiştir. Onun düşünce dünyasındaki arayışı, avam için değil felsefe ve felsefeciler için önemlidir. Bir başka ifadeyle halka dinin genel geçer, kapsayıcı hitabı yetmektedir. Dolayısıyla bu durum ontolojik zeminden ziyade epistemik bir zeminde din ile felsefenin ayrışmasını gerektirdiği anlayışını doğurmaktadır. Bu durum da İbn Rüşd'le sekülerizm anlayışı arasında görünürde bir bağ kurulmasına zemin oluşturmaktadır.

Sonuç olarak İbn Rüşd'e atfedilen "çifte hakikat" teorisinden hareketle Orta Çağ'da din-bilim, akıl-vahiy Kilise-yönetim ayrımını savunan Averroizm akımının günümüze kadar Doğu/İslam ile Batı/Hristiyan dünyası için bir etkisinden bahsetmek mümkündür. XX. yüzyıl Arap/İslam dünyasında İbn Rüşd'ün düşünceleri ile yeniden tanışılarak mevcut konjonktürde Batı'dan geri kalınmışlığın psikolojisi ile tecdit/modernleşme hareketleri bağlamında din-bilim, akıl-vahiy, hilafet-demokrasi konuları gündeme gelmiştir. Yapılan bu tartışmalarda İbn Rüşd önemli bir figür haline getirilmiştir. Ancak bu dönemdeki İbn Rüşd aslında XIX. yüzyılın önemli düşünürlerinden Ernest Renan'ın ideolojik bir okuma ve oryantalist bir söylemle tasvir ettiği İbn Rüşd'dür. Kimi Müslüman düşünürlerse Batı perspektifiyle İbn Rüşd okuması yaparak ona atfedilen gerek "çifte hakikat" öğretisi gerekse bu öğretiden hareketle sekülerizm anlayışının İslam coğrafyasında da olması gerektiği kanaatine sahiptirler. Oysa gerek "çifte hakikat" teorisi gerekse bu teoriden hareketle sekülerizm anlayışlarını yukarıda da belirttiğimiz üzere onun düşünceleri ile ilişkilendirmek zorlama/hatalı bir yorum olmaktadır. Nihayetinde onun her ne kadar rasyonel düşünceleri olsa da bu, emprik anlamda bir rasyonalizmden ziyade dinî ve aklî hakikatler bağlamında bir rasyonalite düşüncesidir.

Kaynakça

Açıkgenç, Alpaslan, "Bilimsel Gelişim Süreci ve Safhaları -Bilim Tarihine Yeni Bir Metodolojik Bir Yaklaşım-", *Keşf-i Kadîmden Vaz'-ı Cedîde İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed. İbrahim Özcoşar v.dğr., Divan Kitap, İstanbul 2019, ss. 17-55.

Akasoy, Anna, "Was Ibn Rushd an Averroist? The Problem, the Debate and Its Philosophical Implications", *Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Modern Europe*, Springer, Dordrecht 2013, ss. 321-347.

Alper, Ömer Mahir, "İslâm, Akıl ve Hakikat", *Milel ve Nihal*, 7/3, 2010, ss. 39-72.

Antûn, Farah, *İbn Rüşd ve Felsefetüh*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitâb, 1993.

Aquinas, Thomas, *On the Unity of the Intellect Against the Averroists*, İng. çev. Beatrice H. Zedler, Marquette University Press, Milwaukee 1968.

Arıcan, Musa Kazım, "İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi: 'Çifte Hakikat' ve 'Hakikatin Birliği' Tartışması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2008, ss. 225-252.

Aster, Ernst Von, *Felsefe Tarihi Dersleri 1: İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefesi*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1943.

Birgül, Mehmet Fatih, *İbn Rüşd'de Nedensellik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

Butterworth, Charles E.. "What is Political Averroism?", *Averroismus im Mittelalter und in der Renaisance,* ed. Friedrich Niewöhner & Loris Sturlese, Spur Verlag, Zürih 1994, ss. 239-250.

Câbirî, Muhammed Âbid, *İbn Rüşd: Sîre ve Fikr*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l Arabiyye, Beyrut 1998.

Câbirî, Muhammed Âbid, "Mukaddime Tahlîliyye", *Faslü'l-Makâl fî Takrîri mâ beyne'ş-Şerîa ve'l-Hikme mine'l-İttisal* içinde, nşr. Muhammed Âbid el-Câbirî, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1997.

Corbin, Henry, *History of Islamic Philosophy*, Kegan Paul International, Londra 1993.

Craig, Martin, "Averroism, Renaissance", *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi, Dordrecht: Springer, 2018, ss. 4-11.

Cuhâ, Mîşâl, "İbn Rüşd beyne Farah Antûn ve Muhammed Abduh", *el-İctihâd*, 30 1996, ss. 61-87.

Cündioğlu, Dücane, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 1/2, 1996, ss. 1-94.

Darende, Ömer Faruk & Kirman, Mehmet Ali, "Wilson'a Göre Sekülerleşme", *Turkish Studies*, 12/10, 2017, ss. 81-100.

Byrd, Dustin J., *Islam in a Post-Secular Society: Religion, Secularity and the Antagonism of Recalcitrant Faith*,: Brill, Leiden & Boston 2017, ss. 1-42.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, *Dinsel Söylemin Eleştirisi: Dinsel Metinleri Anlamada Bilimsel Bir Yönteme Doğru,* Kitabiyat Yayınları, Ankara 2002.

Emîn, Semîr, *Ezmetü'l-Müctemail-Arabî*, Darü'l-Mustakbeli'l-Arabî, Kahire 1985.

Erdoğan, Fatih, İbn-i Rüşd, Maviçatı Yayınları, İstanbul 2017.

Erkızan, Hatice Nur, "İbn Rüşdcülük: Batı'daki Tarihsel ve Felsefî Gelişimi Üzerine", *Journal of Islamic Research*, 21/2, 2010, ss. 73-82.

Griffel, Frank, "Was Fakhr al-Dîn al-Râzî an Averroist after All? On the Double-Truth Theory in Medieval Latin and Islamic Thought", *Studying the Near and Middle East at the Institute for Advanced Study, Princeton, 1935-2018*, ed. Sabine Schmidtke, Gorgias Press, New Jersey 2018, ss. 205-216.

Güneş, Merdan, "Din, Bilim ve Siyaset Ekseninde Geri Kalmışlık Tartışması: Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Bakış Açısıyla Farah Antun-Muhammed Abduh Polemiği", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, 25/49, 2020, ss. 1-55.

Gürkan, Salime Leyla, "Bir Yahudi Karşı-Geleneği Olarak Yahudi Sekülerliği: Kökenleri ve Dinamikleri", *İnsan ve Toplum*, 2/4, 2012, ss. 205-216.

Hanefî, Hasan & Câbirî, Muhammed Âbid, "Laiklik ve İslam", çev. Muammer Esen, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 8/3-4, s. 160-165.

İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhici'l-Edille*, *Felsefe-Din İlişkileri* içinde, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, ss. 139-276.

İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, *Felsefe-Din İlişkileri* içinde, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, ss. 73-126.

İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı: Tehâfüt et-Tehâfüt*, çev. Kemal Işık & Mehmet Dağ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun 1986.

Ja'afar, Muhammad Salleh, "Doğuya Yolculuk: İslamî Hermeneutiğin Bir Tarzı Olarak *Te'vil*", çev. Sabri Yılmaz, *Kader: Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2004, ss. 165-174.

Karlığa, Bekir, "İbn Rüşd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. 20, ss. 257-288.

Karlığa, Bekir, *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd*, Mahya Yayınları, İstanbul 2014.

Kaya, M. Cüneyt, *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

Kirman, Mehmet Ali & Özbolat, Abdullah, "İslam, Kutsal ve Seküler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, 2017, ss. 19-41.

Korlaelçi, Murtaza, "Din-Felsefe Etkileşimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, 1999, ss. 69-77.

Kraemer, Joel L., "The Medieval Arabic Enlightenment", *The Cambridge Companion to Leo Strauss*, ed. Steven B. Smith, Cambridge University Press, New York 2009, ss. 137-170.

Leaman, Oliver, "Is Averroes an Averroist?", *Averroismus im Mittelalter und in der Renaissance,* ed. Friedrich Niewöhner & Loris Sturlese, Spur Verlag, Zürih 1994, ss. 9-22.

Leaman, Oliver, *İslâm Felsefesi: Giriş*, çev. Şamil Öçal & Metin Özdemir, Hece Yayınları, İstanbul 2014.

Marenbon, John, "Ernest Renan and Averroism: The Story of a Misinterpretation", *Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Modern Europe*, Springer, Dordrecht 2013, ss. 273-283.

Melzer, Arthur M.. *Philosophy Between the Lines: The Lost History of Esoteric Writing*, University of Chicago Press, Chicago 2014.

Najjar, Fauzi M., "Ibn Rushd (Averroes) and the Egyptian Enlightenment Movement", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 31/2, 2004, ss. 195-213.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar, İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

Özalp, Hasan, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

Pasnau, Robert, "The Islamic Scholar Who Gave Us Modern Philosophy Averroës' Writings on Aristotle Shaped Western Philosophy as We Know It", *Humanities*, 2011, 32/6. https://www.neh.gov/humanities/2011/novemberdecember/feature/the-islamic-scholar-who-gave-us-modern-philosophy, (Erişim: 26.04.2024).

Rukancı, Fatih & Anameriç, Hakan, "*Orta Çağ'da İlk Üniversiteler: Studium Generale*", *Felsefe Dünyası*, 39, 2004, ss. 170-186.

Sabeen, Ahmed, "The Genesis of Secular Politics in Medieval Philosophy: The King of Averroes and the Emperor of Dante", *Labyrınth: An International Journal for Philosophy, Value Theory and Sociocultural Hermeneutics*, 2016, 18/2, s. 209-231.

Sagadeev, Artur Vladimirovich, "Ibn Rushd and the Islamic Philosophical Tradition", *Unesco: The Courier*, 9, 1986, ss. 25-28.

Sarı, Hasan, "Dinin Postmodern Hâli: Elif Şafak'ın Roman Kahramanları Dolayımında Sosyolojik Bir Analiz", *Kültür Araştırmaları Dergisi,* 19, 2023, ss. 198–224.

Sarıoğlu, Hüseyin, "İbn Rüşd Düşünce Sisteminde Hakikat-Felsefe-Din İlişkileri", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 10, 2001, ss. 173-186.

Sarıoğlu, Hüseyin, "Meşşai Filozofların Din İle Felsefeyi Uzlaştırma Çabaları", *Kutadgu Bilig*, 10, 2006, ss. 107-119.

Sarıoğlu, Hüseyin, *İbn Rüşd Felsefesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.

Sarrió, Diego R., "The Philosopher as the Heir of the Prophets: Ibn Rusdh's Islamic Rationalism", *Al-Qantara*, 36/1, 2015, ss. 45-68.

Schneider, Nathan, "The Theory of Double Truth" https://nathanschneider.info/2008/06/the-theory-of-double-truth/, (Erişim: 14.04.2024).

Sulhan, Mehmet, *Roger Garaudy'nin Din Felsefesi*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2023.

Strauss, Leo, *Persecution and the Art of Writing*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1988.

Von Kügelgen, Anke, "A Call for Rationalism: 'Arab Averroists' in the Twentieth Century", *Alif: Journal of Comparative Poetics*, 16, 1996, ss. 97-132.

Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesinin Özgünlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2009.

Wintersteiger, Mario, "Enlightenment from the Orient: The Philosophical Esotericism' of the Falasifa", *Bogoslovni vestnik/ Theological Quarterly*, 80/3, 2020, ss. 585-594.

Özet

Gelenek ve Gelecek: İbn Rüşd'e Atfedilen Çifte Hakikat Anlayışı Üzerinden Sekülerleşmeyi Temellendirilme Çabaları

Düşünce dünyası farklı kültür, inanış ve medeniyetlerin birikimlerinin etkileşimiyle oluşan insanlığın ortak bir mirasıdır. Doğu İslam dünyasının Batı medeniyetine etkisinde önemli bir rol oynayan İbn Rüşd'e Orta Çağ'da kimi Batılı düşünürler "çift hakikat" teorisini atfetmiştir. İşte bu teoriyi kendilerine düstur edinen bu düşünürlerin bir grubu Averroizm ekolünü kurmuşlardır. Düşünürümüzün din-felsefe, vahiy-akıl teorisine referansla bu akım, Kilise'nin mutlak otoritesine karşı aklı merkeze alarak dinî söylem ile felsefî söylemin ayrıştırılması; doğal olarak da hakikatin farklı zeminlerde farklı söylemlerinin olabileceği iddiasındadır. Onun dinî hakikat hakkındaki bilgisinin imana dayalı olması, bu nedenle sınanamaması ve bu hakikatleri sınırlı sayıda alimlerin bilmesi anlayışı Averreoizm'in de etkisiyle kimi düşünürlerce sekülerizmin temellendirilmesinde bir argüman olarak kullanılır. Ayrıca hakikat bilgisiyle ilgili çalışmayı üstlenecek entelektüel kapasitesi olan elit bir kesime ayrılmış olan felsefe bağlamındaki hakikat ilmi anlayışı bu düşünürlerin sekülerizm temellendirilmesinde bir diğer argümanıdır. Bu bağlamda onun Batı'da seküler düşüncenin kurucusu olarak kabul edilmesi söz konusudur. Bu çalışmamızda İbn Rüşd'ün düşüncelerinden hareketle sekülerizm teorisinin temellendirilmesi, Orta Çağ ve Aydınlanma düşüncesinde Averroizm anlayışı ve çifte hakikat tartışması, İbn Rüşd'ün bu dönemlere etkisi, XX. yüzyıl ve günümüz Arap/İslam coğrafyasındaki yenilik hareketleri bağlamında İbn Rüşd ve İbn Rüdcülük tartışması gibi problemleri inceledik. Bu tartışmalarda ortaya konulan düşüncelerin İbn Rüşd'ün düşüncesiyle ne kadar uyumlu olabileceğini belirlerken böyle teorilerin ortaya çıkmasındaki fikrî, dinî ve siyasî faktörleri de göz önünde bulundurmayı ihmal etmedik.

Anahtar Kavramlar: İbn Rüşd, Averroizm, Çift Hakikat, Sekülerizm, Endülüs

Abstract

Tradition and the Future: Efforts to Base Secularization through the Double Understanding of Truth Attributable to Ibn Rushd

The world of thought is a common heritage of humanity formed by the interaction of the accumulations of different cultures, beliefs and civilizations. In the Middle Ages, some Western thinkers attributed the theory of "double truth" to Ibn Rushd, who played an important role in the influence of the Eastern Islamic world on Western civilization. A group of these thinkers who adopted this theory as their motto founded the Averroism school. With reference to our thinker's theory of religion-philosophy, revelation-reason, this movement claims that religious discourse and philosophical discourse should be separated by focusing on reason against the absolute authority of the Church; and naturally, that truth can have different discourses on different grounds. The fact that his knowledge of religious truth is based on faith, therefore cannot be tested, and that these truths are known by a limited number of scholars is used as an argument by some thinkers in the foundation of secularism, also under the influence of Averroism. In addition, the understanding of the science of truth in the context of philosophy, which is reserved for an elite group with the intellectual capacity to undertake the study of the knowledge of truth, is another argument of these thinkers in the foundation of secularism. In this context, he is considered as the founder of secular thought in the West. In this study, we examined we will try to examine problems such as the foundation of the theory of secularism based on the thoughts of Ibn Rushd, the understanding of Averroism and the discussion of double truth in the Middle Ages and Enlightenment thought, the influence of Ibn Rushd on these periods, the discussion of Ibn Rushd and Ibn Rushdism in the context of the innovation movements in the 20th century and today's Arab/Islamic geography. While determining how compatible the thoughts put forward in these discussions can be with Ibn Rushd's thought, we didn't neglected to take into account the intellectual, religious and political factors in the emergence of such theories.

Key Words: Ibn Rushd, Averroism, Double Truth, Secularism, Andalus